

РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ

30 СР 94(497.11)

ГРУЈИЋ С.

Сливница

600000205

COBISS

СЛИВНИЦА

Либрариј

Л.С.Н.

18

УВАЖЕНЫМЪ

~~11/11/11~~

Гримејба

[illegible]

ТЕКА

497.1

205

94(497.1)"1885"

ЧУВАЈТЕ КЊИГУ

СЛИВНИЦА

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДНЕ ДОМАЊОСТИ"
ЛЕСКОВАЦ

РАТ СРБИЈЕ И БУГАРСKE 1885

ОПЕРАЦИЈЕ ШУМАДИЈСКЕ ДИВИЗИЈЕ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВИКА

Бр. 10345

ИЗДАНО ОДЪЕЊЕ С. ГРУЖА

С. Г. ГРУЖИЋ

ГЕНЕРАЛ-ШТАБНИ МАЈОР У ОСТАВЦИ, — НАЧЕЛНИК ШТАБА ШУМАД.
ДИВИЗИЈЕ У СРПСКО-БУГАРСКОМ РАТУ. —

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВИКА

(СА 6 КАРАТА И КРОКИЈА)

Бр. 19336
9.49

БЕОГРАД

ИТАМНАРИЈА ВАДРУГЕ ИТАМНАРСКИХ РАДЕНИКА

1887.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
Др Војо Домановић
Изд. бр. _____
Скупина _____

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ЛЕСНОВАЦ

Г Д Е Ј Е Ш Т А.

	СТРАНА
I Повод рату	1
II Ратујуће стране	5
III Земљиште	21
IV План операција	31
V Операције	35
VI Поглед на овај рат у опште и операције Шу- мад. дивизије на по се	117

ИСПРАВКА

1, На страни 6, у саставу Шумадијске дивизије стављен је моравски арт. пук, који је дошао да заступи шумадијски, пошто овај са мобилизацијом на време није био готов.

Доцније, за време операција, овај пук, истог састава као и остали, придат је био трупама Дринске дивизије, где је остао до свршетка рата.

Овим се објасњава зашто Шумадијскога арт. пука нема нигде споменутога у општем *Ordre de Bataille*-у трупа наше војске.

2, Ситије штампарске погрешке, молимо да сами читаоци исправе по смислу.

Дело ово написано је у доброј намери
циљ нам је б!

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАКОВИЋ“
ЛЕСКОВАЦ

РЕЧ У НАПРЕД,

Дело ово написано је у доброј намери. Циљ нам је била на првоме месту да њиме расветлимо догађаје из нашег рата са Бугарима, набрајањем истинитих факата, а потом да порадимо на томе да се створи у нас што правилније гледиште о Сливници, као предмету о коме се још и данас живо говори и разбира.

Разлози пак. који су нас на овакав корак навели јесу:

- 1, Да се представи истина; и
- 2, Да се узме у заштиту правича.

Колико је ово све нужно, држимо да о томе не треба трошити речи, нарочито кад се узме у обзир све оно, што је досад било у нас или на страни о нама, нашој војсци и догађајима из овога рата писано.

Као што се зна писало се, нарочито после рата о нама различно. Неки су говорили у својим гласилама, да је Сливница резултат „осуства државне мисли“ у наше војске; други онет да нам је дошла

Сливница зато, што је била хрђава државна политика; трећи да смо имали мало војске и ратне спреме, а нарочито муниције; четврти што војска није била онако и онолико одушевљена, колико се од ње раније очекивало, ит.д. ит.д.

Еле, сваки је наводио за узрок неуспеху ратном по нешто што је држао за основано, пружајући се у правцу своме; али нико још до сада није изишао са правим узроцима, који су фактички имали пресуднога утицаја на онакав исход рата, какав је у ствари био.

Дали је томе узрок било неко перазјашњиво околност, око тога питања, или оскудица довољно података, ми незнамо. Главни је, да ствар ова треба једаред да се потанко исприми и положени проблем по могућству коначно реши.

У то име, да се, дакле та празнина колико толико попуни, ми смо се и латили тога посла, и тога ради ево и публикујемо ово дело.

Све што је у књизи овој стављено, особито операције, приелисмо из нашег сопственог извора, стеченога у самоме овоме рату, тако да нико од читалаца немора презати од тога да је где год каква неистина казата. Напротив, приликом излагања факата ми смо се трудили да их што верније представимо, те да ово дело после послужи и као сигурна грађа за доцнију историју нашег рата са Бугарима, — ако се кад год успесала буде.

Има нешто, што би на први поглед изгледало као изливина у овој књизи. Читаоци ће то сами уназити, и видеће, да је и то *нешто* било нужно, ако се оће догађаји свестрано да расветле и оцене.

У осталом наша је савест мирна. Набрајањем догађаја из овога рата ми смо, са обзиром на положај који смо у овоме рату заузимали, издањем овим нашу дужност према општој ствари испунили, а до другова осталих у војсци, који су у сличном положају за време рата овога били, стоји: — оћели и они слично овоме што урадити — или не.

10 Јуна 1887 год.

Београд.

Ст. Грујић

СЛИВНИЦА

РАТ СРБИЈЕ и БУГАРСКЕ 1885 ГОД

ОПЕРАЦИЈЕ ШУМАДИЈСКЕ ДИВИЗИЈЕ

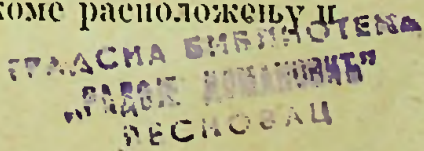
I

Повод рату.

Бугарска влада 6 Септембра 1885 учинила је нешто што је у први мах изненадило готово целу Европу. Она је овога дана, по нарочито раније смишљеном плану, са војском својом ушла у Источну Румелију и на рачун перада што га је пре тога сама тамо направила, прогласила јединство двеју суседних земаља — Бугарске и Источне Румелије.

Тај њен корак Европа је примила ћутањем, али Србија то није учинила, него је на то одмах одговорила мобилисањем своје „активне војске и другог позива.“ По ономе како је у почетку изгледало цељ је овоме мобилисању била да се стане на пут разним тајним умнишљајима једне суседне владе, којој је поред осталог главан смер био, да од јучерање Бугарске, на штету других Балканских држава, начини велику Бугарску.

Корак овај (мобилисање), може се рећи, нашао је у први мах широко земљиште за свој успешан развој поред осталог и зато, што је влада Бугарска пре тога нашој влади већ била дала довољно не сумњивих доказа о своме непријатељском расположењу и

то како насрам ње саме, тако и насрам Србије и Српскога народа, тако, да је се то на свакоме њеном кораку јасно видело. Стање овако између наше владе и владе бугарске створено усљед горњих узрока, постало је најпосле тако зането, да је требао само један најобичнији случај, један и најмањи повод да избије на површину, па да се свему дотле крај учини.

Јер док су људи на управи Бугарске без икакве потребе поред осталог, стварали питање Бреговеко и отворено сметали правилном развићу наших трговинских односа, дотле је њина инспирирана штампа на сва уста грдила Србе и Српски народ, тражећи од овога чак и неке покрајине, за које се историјски зна да бугарске никад нису биле.

Но ма како били основани разлози, са којих је одмах у почетку наша влада приступила мобилисању војске после Пловдивског преврата, макар да је и сам овај догађај по интересе Српства био штетан — онет зато имало је доста мислилаца у земљи, који нису могли веровати, бар у почетку, да би Србија зато непосредно са Бугарском у рат угазила.

Земља једна, која је за петнаест десет година без мало три рата имала и тога ради, као и због других економских прилика, толико се материјално била исцрпела; онда, кад је на првоме месту тих живот за њу био прави спас, — така земља јамачно неби се могла без велике невоље лако решити на пове жртве и ново своје материјално сатирање.

Из ових обзира — дакле није ни чудо ако се у почетку држало, да мобилисање војске у Србији нема онај значај, који је доцније имала, и што се ната узимала само као мера *преке нужности*, изазвана озбиљним приликама у суседству, а у исто доба и залога за успешнији рад Европе на повратку старог реда ствари на Балкану. И допета, сваки онај који је год озбиљно посматрао догађаје тада и имао пред очима основе на којима је Кнежевина Бугарска почивала, утицај

Европе на њено стварање и њен развој у опште и т. д., — тај другојачије у оно доба није могао о ствари ни мислити.

Но било како му драго, на сваки начин до сила потписница Берлинског уговора стојало је *првенствено* да се питање ово коначно реши; а да је то у не-тини тако, види се јасно по томе, што је се код нас са ратном одлуком онолико дуго оклевало, после свршене концентрације војске.

Али Силама као да се није тада много хитало, нити им је било много стало до обзирања на тешке прилике у које је била запала Србија мобилисањем своје војске, него су ствар развлачиле све дотле, док се најпосле није растала и конференција, која је се тога ради била састала у Цариграду, — не свршивши ништа.

Међу тим прилике наше почеле су постајати све теже и теже. — 40.000 војске већ концентри-сане лежало је најпре по околини Ниша а после тога у Пироту, Зајечару, Лесковцу и другим ме-стима. Та војска, готово сва, проводила је време у нерадњи и за то време само је трошила.

Прошло је готово било два месеца од дана указа за мобилизацију војске, а још се није ништа знало шта ће од свега бити. На послетку, настало је неко неразјашњиво колебање како у политици, тако и у војсци. Са малим изузећем, све је обузето било не-ком нестрпљивошћу, тако да је већ сваки почео питати се, оће ли бити једаред крај овако једној необичној ситуацији, или ће се овако и даље остати, на штету и војске и државних материјалних интереса.

Нема сумње да је положај владе наше био у овим приликама врло тежак. Пред њом је, силом при-лика, а нарочито раније *упреглањеном* мобилизацијом, била створена једна тако тешка алтернатива, да је се и сама морала чудити и питати шта да ради, т. ј. или целу ствар да остави дипломацији, на војску

да демобилише, или да учини обротно, т. ј. са Бугарском да уђе у рат.

И једно и друго било је мучно извршити, јер се тада није могло тачно проценити, које је од овога двога теже било по њу. Учинили се оно прво, онда је било тешко наћи основаних разлога за оправдање дотле утрошених милиуна на рачун спреме и издржавања војске, за крпање народне снаге без потребе и т. д. — Напротив, прегне ли се на друго, онда се гази у један рат, којег се крај и последице у свакоме правцу није могле лако догледати.

Како су прилике тадање биле веома озбиљне, то је остало још мало времена за прекидање ове тешке алтернативе. И влада је наша то добро разумела, па ју је донела и прекинула. Наморана, тако рећи, спрем прилика, *које је сама створила*, она се најпосле коначно одлучи на једно, и пађе за боље да одбаци прво и да се реши на друго.

Непријатељско држање Бугарске према Србији дотле; питање Бреговско; емигранти; равнотежа на Балканском полу-острову и њено одржање; повреда границе на Власини од стране Бугара и опасности које од свакога суседа могу доћи доћи за Србију — све то узмем за повод да се питање о рату лакше прекрши.

И тако уочи 2 Новембра 1885. Бугарској буде рат објављен.

Р а т у ј у ћ е с т р а н е.

30. Септембра Србија је како тако била већ готова са концентрацијом своје активне војске. Главна снага била је прикупљена око Ниша, а остатак се је налазио нешто око Књажевца а нешто у Зајечару. Целом војском заповедао је Сам Краљ, помоћу свога Ђенералштаба, који истина тада не беше још формално установљен, али ипак је у ствари постојао. Трупама у Књажевцу и Зајечару управљао је Ђенерал Лешјанин, који је узгред буди речено, дуго у Београду стојао на расположењу, после свршене мобилизације и концентрације, и тек последњих дана био позван да прими команду над војском поменутом.

Уочи пак самога огласа рата (30 октобра) снага војске српске овако је била подељена и распоређена:

Врхов. штаб у Нишу. — Начелник штаба — пуковник *Јов. Петровић*.

I *Главна војска.* Дивизије у саставу:

1, *Моравска* — командант, пуковник *Тошаловић*; начелник штаба капетан *Станковић*; дивизиски штаб у *Кални* а трупе на *Денчани* кладенцу и околини овога;

Пешадија:

I Актив. пеш. пук — 4 батаљона (подпуковник *Гајновић*).

II Актив. пеш. пук — 3 батаљона (пуковник *Ацић*).

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"ДРАЖЕ ДИМИТРИЈЕ"
БЕОГРАД

XIV акт. пеш. пук — 3 батаљона (потпуков. Бајаловић).

Свега 10 батаљона.

Даље, I пеш. пук II позива — 4 батаљона.

Копица: — 1 ескадрон дивиз. коњице.

Артиљерија:

2 пољске и 2 брдске батерије; напоследку, чета шпионажа са депоном, санитет. чета са болницама (4 на броју), муници. колоном за пешадију и артиљерију) и возови.

2. *Шумадијска* — командант, пуковник *Битички*; начелник штаба мајор Ђенералштабни *Ст. Гружић*; — штаб дивиз. у Пироту; трупе само од части у овоме месту а остало све према граници, на простору од Сукова моста до Пирота.

Пешадија:

X акт. пеш. пук. — 3 батаљона (мајор Л. Павловић); четврти у позадини (Крагујевцу и Гор. Милановцу).

XI акт. акт. пук — 3 батаљона (мајор Дим. Ц. Марковић);

XII акт. пеш. пук — 3 батаљона (мајор Сава Петковић)

Свега 9 батаљона активних.

Копица: — 1 дивиз. ескадрон.

Артиљерија:

4 пољ. батерије — од морав. арт. пука (потпуков. Мостић); чета шпионажа са депоном, чета болничара са 4 пољ. болнице; муници. колоне (пешад. и артиљеријска) и потребни возови.

3. *Дунавска Дивизија* — командант, Ђенерал *Милутин Јовановић*. Начелник штаба подпуковник Ђенералштабни *Пугић*; размештена по селима северно од Пирота. Штаб дивизијски у Пироту.

Пешадија:

XIX гард. батаљон (придат);

VII акт. пеш. пук (престолонаследников) — 3 батаљона (мајор Вапшић).

IX акт. пеш. пук — 3 батаљона (генералштаб. потпуковник Стокић).

XV акт. пеш. пук — 3 батаљона (потпуковник Срећковић).

Свега 10 батаљона.

Конаца: 1 дивиз. ескадрон;

Артиљерија:

Дунав. арт. пук — 4 пољ. батерије (пуковн. Хоретиг) чета пионира са дееном; болничари са болницама (4 на броју); мунџ. колона (пеш. и артиљеријска); потребни возови.

4. *Дринска дивизија* — командант, пуковник Јов. Мишковић; начелник штаба капетан генералштаб. Вукотан Арачић; распоређене по селима западно од Пирота у кантону. Штаб у Пироту.

Пешадија:

IV акт. пеш. пук — 3 батаљона (мајор Павле Штурм);

V акт. пеш. пук — 3 батаљона (мајор Свет. Магдаленић);

VI акт. пеш. пук. — 3 батаљона (потпуковн. Остојић).

Свега 9 батаљона активних

Конаца: 1 дивиз. ескадрон.

Артиљерија:

Дрински арт. пук — 4 пољске батерије (потпуковн. Јосип Јаковљевић); чета пионира, са дееном; санит. чета са 4 своје болнице; мунџ. колоне (пешад. и артиљеријска) и принадајући возови.

По овоме што је овде казано главна војска наша састојала је се из четири пешадијске дивизије која су скупа имале:

38 акт. пеш. батаљона;

14 пољ. и 2 брдеке батерије;

4 ескадрона дивизијска;

- 4 чете пионира са депоџима;
- 4 болничар. чете (са 16 болница);
- 4 мунци. колоне и 4 возарска пука.

Пошто батаљони у ово доба нису били јачи од 900 људи, а батерије пољске од 6 топова, то се може са сигурношћу казати да је осредна јачина сваке од ових дивизија била око 10.500 људи, од којих је долазило 9000 на борце а остало на неборце.

Цела пак *главна војска* према овоме није износила више од 42.000 људи (36.000 на борце а остало на неборце).

Иза ове војске у позадини стајали су на расположају још и ови резервни делови:

- 1 Резервна колона муницијска
- 1 Резервна санит. чета;
- 1 Марвени депо; и
- 1 Понтонски воз од 100 м. дужине.

Сви ови резервни делови најпре су били дислоцирани у Нишу а после су дошли и они у Пирот.

Сем ових побројаних трупа глав. војске, стајала је под врхов. командом и једна *коњичка бригада* као засебно тело, од 8 ескадрона а у јачини од 800 сабаља. Бригада ова, које се командант по своме положају равњао са командантима пешадијских дивизија, у ово доба (30 октобра) налазила је се на граници јужно од Пирота у осматрању. Њен командант био је пуковник *Јов. Прашористовић*.

II *Средња војска* (Тимочка) — командант генерал *Дешјанин*; начелник штаба пуковник *Радован Милетић*; штаб у Зајечару, а трупе расементене нешто у овоме месту, а нешто у близини овога.

5, *Тимочка дивизија* — командант пуковник *Илија Букмић*; начелник штаба капетан *Радосић*. Штаб у Зајечару.

Пешадија:

III акт. пеш. пук — 3 батаљона (потпуковник *Најдановић*).

XIII акт. пеш. пук — 3 батаљона (мајор Сташић)-
1 батаљон VIII пука¹⁾

Свега 7 акт. пеш. батаљона.

Коњица: — дивиз. ескадрон и 2 ескадрона другог позива.

Артиљерија:

2 пол. батерије тимочкога пука (мајор Оштрикић);

1 брдека батерија.

— Чета пионира, чета болничарска са болницама (свега 4 на броју); муниц. колоне (пешад. и артиљеријска) и потребни возови.

Осим ових трупа војска је ова имала још:

VIII и IX акт. пук II позива — 6 батаљона; и

XIII и XIV акт. пук II позива — 8 батаљона

На левоме крилу (Дунаву) стајао је такође један опсадни парк за потпомагање операција према Видину.

Према овоме, дакле, свему излази да је се целокупна снага ове војске састојала из:

7000 бораца активних; и 11.200 бораца II позива — свега 18.200 бораца. Но кад се овом броју дода још 2800 небораца, онда је војска ова бројала свега: 21.000 људи.

Додали се ова цифра оној напред, онда излази да је се сва наша војска састојала из 54.200 бораца и 8800 небораца. То је била сва наша снага, на целоме нападиоми фронту, који је се протезао северно од Дунава (ушћа Тимока) и јужно до Врање.

Коњичка бригада са њених 800 сабаља није у ову цифру ушла, пошто се она рачунала као једно засебно тело, са парочитим задатком.

Сва активна пешадија имала је пушке м. 80, а она другог позива старе пибодоваче; коњица дивизијска од чести је била наоружана кратким пибодо-

¹⁾ Један батаљон од овога пука остао је био у Београду, а један је био употребљен дуж железничке линије са парочитим задатком.

вачама, а од чести новим карабинима, онако исто као и коњичка бригада. Сем пет озадњих батерија сва остала артилерија имала је старе Лахитове спредњаци, познате још из ратова 1876 и 1877/8.

Са муницијом пешадијском у почетку се није знало како је се стајало; али доцније се видело да је није било довољно за једну војну.

Како је мобилизација војске извршена нагло и на брзу руку, то је у погледу снабдевања са оделом и осталим потребама подмирена најпреча потреба. Све што се је у магацинима нашло употребљено је одмах, заједно са оним што је се дотле сматрало као већ издано и расходовано. Доцније, за време мобилизације и даље до самога почетка непријатељства убрзало је се са израдом одела; али ипак зато могло је се видети више активних батаљона одевених белним оделом (цивилним), капама и танким чоханим мишљелима и око краја октобра, па и после овога времена. Очигледно је у пешадији био главна обућа а чизме код коњице и артилерије.

Са оделом најгоре су биле снабдевене ситне части, као што су муниц. колоне, болничари, занатлије, тако да се у прав може рећи да га никако нису ни имали, него су због тога морали ићи готово голи и боси.

Артилерија је имала уопште мало добрих државних коња. Већи део запрега сачињавали су ситни домаћи коњи покуњени више на брзу руку од народа.

Муницијске колоне, пољске болнице, инжињер. денови и профијантске колоне, запрегнуте су биле са воловима и то махом slabим, опалим и тромим. Ако је где код ових делова било коња, то је било оно што се није могло за батерије употребити.

Комора је мобилисана у половини састава и све у опште била је у врло хрђавом стању. Изузека у

овоме чинила је само комора винних штабова, где су били изабрати обично најбољи коњи и најбоља кола.

Пошто је мобилизација, као што рекосмо у онште невероватно брзо текла, то није ни чудо што су многе јединице морале се попуњавати комором доџије у току и после свршене концентрације трупа, па и касније за време самих операција. Што је год кола било узето пописом од народа за рачун коморе, са малим изузећем — као што рекосмо, — било је све тако слабо да се доџије морало нарочито и веома много трошити ради оправака...

Овако, ако не још горе стојала нам је војска и у погледу интелектуалне спреме њене.

Има и дан данас у нас официра, који непрестано и стално стоје на гледишту, да свако онај ко једаред обуче војничко одело, па се притом обучи још по такту маршовати и оружјем по темпу радити и научи колико толико да слуша, — да је он одмах и војник. Ово гледиште махом је заступљено још и данас код наших трупинских официра, а налази се међу овима и по који школован, који оваку једну јерес не само што распростире, него још свим силама настојава да је и на праксици о ствари.

Међу тим, ми не држимо то гледиште за оправдано, тим пре што су га и наша дојакошња некуства ратна век оборила и поништила.

Да војска једна буде петипеки војска, — способна за све а нарочито за *агресију* (каку задаћу данас има наша војска) сем одела, спреме у радњи и употреби оружја, маршовању и познавању најобичнијих основа субординације и дисциплине, — треба на првоме месту да буде *морална*. А морална биће само онда, ако буде по свом положају и позиву носилац какве велике замисли, основане на историји и традицијама свога народа. Да пак војска једна буде зајнста пуноправни носилац такве једне идеје, треба пре свега да се та идеја устали трај-

ном политиком саме земље, и да то постане основ организацији и уређењу оружане снаге земаљске; јер без такога предходнога основа није могуће никад подесити одговарајућу организацију ма какве војске у свету.

И сад, уколико је та замисао народна узвишеност, у толико ће и сам позив војске бити узвишеност, светлији и часнији.

Но да се једна војска створи за оваке задаке, да она доста буде достојан израз каке велике народне замисли, ми опет велимо поред одговарајуће организације, поред тактичнога васпитања и стројне службе. — она треба да буде на првоме месту духовно васпитана. Морал је покретач, који је свет уопште подигао из нечела и одвео га светским напретцима; морал је основ опстанку света и његова бића. Код војске је морал то исто; и њено биће на њему се оснива.

Војска, која није морална, и то не зато што је сама од себе така, него што је се пропустило да се морално васпита, — така војска не може имати у себи покретача за велика дела, која траже пожртвовање и отворено гледање у опасност. Така је војска *без духа, без моралне величине*, која свагда, а нарочито у агресивним ратовима, коначно пресуђује.

Да Наполеон I није оснивао све на дух своје војске, он допета неби толиким агресивним војнама прославио име народа француске војске му. За Немце данашње то исто вреди; јер да они ипсеу мислили на јединство и према томе спремали војску, неби' никад било немачког царства. Са малим изузећем то вреди и за Италију, и т. д.

По томе јасно је да се за агресивне цели и намере мора свагда и нарочита војска стварати и васпитавати у свакој земљи; јер ако се тако не уради, онда је цел са таквом војском промашена и земља се тога у опасност доведена. По томе свака држава се мора, хтела не хтела, решити претходно или на

агресију у будућности, или одлучити се на пасивност, па према томе мора себи и снагу спремити, уредити и васпитати. Јер другчије се, као што рекосмо, мора спремати војска за агресију, а другчије за обрану и подмирење локалних потреба, као што је на првом месту одржање реда у земљи, ит.д. Војска једна, која се уређује и спрема за агресију не сме мислити никако на обрану, а још мање на *искључиву службу сигурности у земљи*. Јер поред све добре основе за њено уређење, онет зато кад наступи последњи случај, онда настава и васпитање војске обично удара најгорим путем, те се у место *духа и узвишене идеје, уместо пожртвовања и самопожртвовања за високе сврхе*, развија морални квареж, који дух и најбоље војске у основу подрива и често је доводи до коначне моралне пронасти. Историја нам ратна даје доста примера, из којих се може јасно видети да подобра војска никада није могла одгајити Ђенија, нити великог војводу, него је редовно из себе лиферовала све саме мекунце и слабостице, — људе који немогу бити никад поуздани, за ма како озбиљно војно предузеће.

Најмање пак овака војска може бити способна за агресију — освајања и покоривања!..

Ако се сад после овога обазремо на нас саме, па погледамо на ону шаку наше војске, што је било пред рат мобилисано, ми ћемо намах видети једну ужасну противност свему овоме што рекосмо.

Ми смо пошли путем *агресије* а нисмо међутим испунили ни прве услове потребне зато. Агресија је тражила доста војске, (много више по што смо мобилисали), нарочито зато организоване и васпитане, — а ми све то нисмо имали, јер нисмо се за то раније побринули. Наше касарне, нарочито од ово десет година па овамо, нису биле у стању да стварају ратнике од духа, нити је у њима васпитање ишло путем који води високим сврхама, него се ваздан сабијало у најуже границе локалних дневних по-

треба, тако да су се махом у њима стварали људи не од духа, него људи од спекулације и перада, људи које никад неби могла да оживи никаква висока замисао, која би се клонила ка сретнијој будућности престола и отаџбине. Што се васпитање и уређење наше војске уопште кретало противним правцем и ограничавало на локалне потребе, а не на агресију и друге узвишеније сврхе, томе су одесудно допринела, мора се признати, нарочито наша браћа из „аустријске војске“, који су вазда имали па и данас имају особено своје гледиште како на будућност наше војске тако и на њену задаћу.

Идеје водиле, код наше мобилисане војске, није дакле ни било, а сљедствено ни духовног покретача. — што је у Бугара напротив баш било.

Наша „петомесечарска“ и „једномесечарка“ организација ипшна давала је довољан контингент војске на случај рата; али бадава, кад је све оно, сем кадра и резервиста, било само гола цифра. Оскудевало се и у сиреми материјалној, а о настави да и не говоримо.

Према свему излази да нам војска ни *духовно*, ни *материјално*, ни *бројно* није била *сиремна* за *један офанзиван рит*, који *joj* је био 1885 *наменен* и да због тога за последице рата, као што ћемо видети доцније, није била крива војска (материјал) него смо били криви ми — њени организатори, васпитачи и вође у миру и рату!

Што се пак одушевљења тиче и урођене ерчаности нашег народа, на то се зар могло у почетку нешто и полагати; али онет не у онакој мери каквог би га било, да су све прилике, о којима напред говоримо, биле повољније. Јер да се који запета одушеви, да лети к једној цели свом снагом и душом својом, треба на то да је покренут ранијим васпитањем и идејом за којом жуди. Без тога је одушевљење само празна реч, без икаква значаја.

Ово што рекосмо потврдило је се, као што ћемо даље видети, и у овом рату, ма да су наше трупе при пролазу кроз Ниш, у време концентрације, по своме дражању врло маршијалне изгледале, тако да им се са тога чак поред осталих лапка и сам г. *Пинтер* чудно!...

Но што нам снага војничка у опште није досејала за овај рат, на послетку може се лако објаснити; али одкуда у нас баш у томе времену да преовлада охолост и самопрецењивање? одкуда оно багателсање Бугара?! —

Да тога није у нас било, поред осталог, сигурни смо да се неби много што шта превидело, што је се у ствари превидело, нити би се онако лакомо дошло до објаве рата, као што смо видели!

Колико се у оно време противник омаловажавао види се јасно и по томе, што је у нас било и таквих официра, од положаја, који су пред полазак својој дивизији из Београда свечано тврдили, да ће по прелазу границе трећи дан у Софији бити, — што наравно после, као што ћемо видети, не само нијеу били у стању то да учине, него су напротив, чинили нешто што је по несрећи личило на сасвим противно.

У осталом, да овако мишљење овлада у вишим нашим круговима, припомога је много и утицај графа Кевенхилера и г. Пинтера, који су за сво време концентрације за војеком као сен узастопце ишли, и о њој се непосредно интересовали, непрестано хвалећи је.

Из овога краткога нацрта видели смо доста јасно, како нам је снага војна стајала у очи огласа рата.

Да видимо сад како су Бугари у томе погледу стајали.

*Снага бугарске војске*¹⁾ — Још пре мобилизације наше војске Бугарска је имала:

¹⁾ Податке о Бугарској војсци узели смо из француских војних новина: *Bulletin de la Réunion des officiers* — за 1886 годину, (у бројенима од Јануара па даље), — зато, што смо нашли да су поузданији од оних, што су их изнели Гончевић и други новинари, који су после рата нашег са Бугарима писали.

1. *Пешадије:*

8 пукова по 3 батаљона — 24 батаљона; сваки од ових пукова имао је даље још по један допунски батаљон. Али како су батаљони били у пуковима сваки по 1000 људи јакн, то је цела пешадија бугарска бројала на 32.000 људи.

2. *Коњица:*

2 пука, по 4 ескадрона — свега 8 ескадрона;

3. *Артиљерија:*

9 батерија пољских (по 8 топова) и 3 брдска (по 6 топова);

4. *Пионири:*

2 батаљона.

Остало све у одговарајућем броју.

Кад је у нас свршена мобилизација, Бугарска је одмах услед тога формирала (19 Септембра по новоме) још 8 батаљона пешадије, 8 ескадрона коњице и 4 пољ. батерије — што све чини сумарно 40 батаљона пешака, 15 ескадрона коњице и 13 батерија пољских са 3 брд. батерије.

Наш противник, према овоме, може се казати имао је после горњег дана:

40.000 пешака;

2000 коњаника;

1600 топија и 122 тона.

Али, то је било без Румелије. Румелија је такође имала 12 чета пешадије, 1 учеван батаљон, 1 ескадрон коњице и по батерије. — свега 13.000

Свака чета румелијотска бројала је 1000 људи; њихове дружине биле су јаке као бугарски пукови (3—5000 људи). Неколике чете наоружане су биле са Берданкама а остале пушкама система Крикшиог.

У ономе часу, кад је наша војска прешла границу, распоред бугарске војске био је овакав:

1. *На северу* (Видин) — четири батаљона допунска, 2 батаљона добровољаца, чета пикира. — командант, капетан *Узуров*.

2. *На западу* — код Сливнице и око ове 7 батаљона (1 од првога, 2 од четвртога и 4 од седмога пука) чета пионира 1 пољска батерија. — Командант мајор *Гудјев*.

На претестражи код *Цариброда*, од ове војске 2 батаљона (IV пук), 1 батерија и 2 ескадрона коњице.

У *Софији*: 2 батаљона од истог пука, допунски баталјон I пука и 2 батерије пољске.

3. *На југу* (граница Македоније) у *Саликову*: 2 батаљона од истог пука; у *Дубници* 4 батаљона трећег пука 1. брд. батерија (6 тонова), једна пољска батерија (8 тонова). У *Густенци* 5 батаљона, другог пука, 1 пољ. батерија. 2 ескадрона коњице. 1 чета пионира. Командант мајор *Гријев*.

4. Војска Бугарска у *Румелији* под *Николајевом*: — у *Јалиболи* (потпуков. Филлинов) 4 батаљона осмога пука и 28 тона;

— *Трново-Серпаили* (потпуковник Муткурев), 4 батаљона шестог пука, 1 баталјон (првога пука) и 2 ескадрона од 2 пука.

— У *Филипопољу* 2 батаљона I пука.

Војска ова у Румелији била је свагда готова да се може кренути одмах чим се нареди, па било то на југ или запад.

Из свега, дакле, излази, да је у ово време, кад је наша војска већ била концентрисана око Зајечара, Пирота и Денчани Кладенца (30 Октобра), Бугарска фактички имала на расположењу:

6000 око Видина.

10.000 према Пироту и Денчани Кладенцу.

3500 у Софији;

11.500 на граници Македонској; и

12.500 у Румелији;

Што чини свега 43.600. чисто бугарске војске, којој цифри кад се дода 13.000 Румелиота, онда се цео овај број пење па 56.600.

Но, баш и да се неухаму Румелиоти у рачун овде, онет зато Бугарска је у овај мах располагала са 43.600 војника, што ће рећи да је за читавих 10.600 војника била слабија од нас. Напротив, урачунале се овде и Румелиоти, што се неизоставно мора учинити, онда се може казати да је Бугарска имала свега 56.600, а то значи да је она од нас тада била јача за 2400 бораца.

Но ово би био наравно крајњи случај, на који се у нас у своје време није никако помишљало, пошто је узето било за основу мишлење да не само што неће моћи Румелиоти у овоме рату учествовати, но да ће и већи део чисто бугарске војске, нарочито онај у Румелији, остати противу нас неупотребљен. Претпоставили се пак обратно т. ј. такав случај, да и војска бугарска из Румелије буде кренута за Сливницу ради учешћа у рату, и ако би се та претпоставка остварила, онда би, како се онда држало, на томе путу иста била посебнице још на маршу потучена, кошто би дотле Сливница била узета и главна Бугарска војска на томе месту коначно разбијена !...

Победоносна наша војска на Сливници јурила би брзо напред да заузме Софију и на томе свом путу све што би пред собом нашла тукла би, на ма то била и потпорна војска из Румелије. Претпоставка, да ће операције на случај рата муњевито тећи у опште од наше стране и, да ће наша војска без обзирно продирати у Бугарску — учинило је, наравно, те је напред поменута могућност превиђена и сасвим као неважећа за меродавне кругове узета.

Према овакоме, дакле, рачуну, мисмо дојиста били знатно у превази над Бугарима, у односу бројне снаге заједничке; јер се сигурно држало да они неће моћи извести више противу нас од 35—36.000 војника,

а то је било мало, према цифри наше војске која је као што рекосмо износила на 54.300 војника. —

Према овоме, дакле, бројни однос обеју ратујућих снага у тренућу прелаза границе био је овакав:

Према Видину: наших 18.000 бораца — Бугара само 6000.

Према Софији: наших 36.000 — Бугара 13.600.

Остатак, до напред показане цифре (а то је око 20.000) требао је тек да придође из Румелије, границе Македонске, а зато је онет требало времена. —

У погледу материјалне и интелектуалне спреме Бугарска је војска далеко измакла била од наше. Ми и Бугари у овом правцу савршено смо се разликовали. Јер док су њихови магацини снабдевали војску њихову најбољим ратним материјалом, оделом и осталом спремом војном, дотле је то у нас, поред толиких повчаних жртава све било лоше. Треба ли да наводимо доказе за ово? Држимо да не треба!...

Даље, њихове касарне нису сиремале у својим педрима војску за локалне потребе или одржавање реда у земљи, него је ова васпитавана у сасвим другоме духу и свагда с погледом на високе сврхе своје земље. Офанзивни дух, који су тако кренули у њу усадиле руски официри, и чврсто војничко васпитање учинили су толико, да је она слободно могла да прими на своја леђа извршење оне велике замисли, којом је била задахнута традиционална политика Бугарске и Бугарског народа од вајкада.

Та сама помисао на уједињење двеју Бугарски и одбрана дела које је у то име отпочето, били су довољни основи да и онако већ јаку моралну моћ Бугарске војске још на већи ступањ уздигну и узвисе!

Оно, дакле, што ми нисмо имали, — Бугари су имали. Војска им је боља и спремија била од наше; а имали су притом још и *идеју волињу*, која је у вој-

еци њиховој будила дух и гонила на пожртвовање, — док свега тога у нас није било.

Бугари су бугали и тако се понашали као да исеу на агресију ни мислили, али су се зато спремали; ми, напротив, забадава смо на исту мислили, кад на томе исемо ништа радили!...

Пешадија је била наоружана сва Берданкама а добровољци пушкама система Кринке. *Артилерија* је била изменана: имала је пруских острагана (крупних) и руских остраганских бронзаних топова. *Копница* је имала карабине Берданове. Одело и сва остала спрема такође је била у подпуном реду, много боља од наше. Сталну интендантску струку Бугари исеу имали. Посао интендантуре вршили су цивилни чиновници, за тај посао нарочито регрутовани, тако да ниједан официр није иза строја изостао.

Напоследку, Бугарска влада се је побринула још зараније, да се помоћу утврђења приступ Софији што више отежа, а у колико је у томе успела видећемо доцније. —

III.

З е м љ и ш т е.

Пошто је земљиште свагда важан чинилац у рату, и, пошто оно уопште веома много утиче на сам рат — то ћемо се овде и на њему за тренутак задржати. Неки савремени писци називају земљиште *четвртим родом војске*, и оно је то овде у истини. Наш рат са Бугарима то је најбоље доказао, те и по томе вредно је да се на овој тачци мало за-бавимо.

Услед рата Србије и Бугарске обе државе са Румелијом биле су једно *ратниште*. Али, како према снази ратној обојих страна и природи саме војне, операције нису могле бити у никојем случају баш до краја изведене т. ј., до завојевања читавих земаља (држава), то се и зона ратних операција према томе може сматрати као знатно смањена.

Према томе, за Србију може се рећи да би ратној пошлаци изложена била само источна половина земље, док је, напротив, на страни Бугара била отворена њена западна половина.

Онај део Србије, дакле, што би био изложен рату, граничи се од Севера Дунавом, са истока нешто Дунавом нешто Тимоком (до Трнавца), а после благим и готово не приметним повијарцем старе планине све до Вршке Чуке. Затим венцем поменути планине до изнад Дојкинаца, (врх. Сребрна), и даље границом (преко Славња и Топоша), до новог Обреновца према Сукову.

Од југа природном другом, која даље иде западу на Стол, Денчаши Кладенац, Бабишу пољану, и т. д., к Врањи.

Од запада, напоследку, већим делом већиком Моравом до Крушевца, а одатле на даље Расином на Конаоник, Пролупљеник, Пренолац, Мрдар и Голлак, до над Врању.

Цела ова просторија са малим изузећем сва је врлетна. Једино поморавље од ушћа Мораве до Ниша равно је и свуда на све стране проходно. Од Ниша на идући на југ или исток (Моравом и Нишавом) изузевши Гоплицу, земљиште се ситније граиа и по томе пролазност је тежа.

Четири важне реке, пресецајући ову пространу земљишту просторију, чине четири лене и пите долине.

1, *Тимок*. На страни источној; извире у јужноме делу старе планине, испод врха св. Николе; иде до некле на југ, на затим (од Пандирала) окреће к северо-западу и продужава даље у истоме правцу тако, до села Дервента. Одатле наставља даље свој пут к Кијажевцу, обрћући на северо-исток. Од Кијажевца дере махом тесном долином к Зајчару, идући правце на север.

На дужини од 50 к. метара, корито Тимока је поново свуда узано, а стране долине стме и згодне да се свуда лако затворити могу. Тек код Брегова улази у равањ, тече доле подводним земљиштем тихо, и по све лагано, док најпосле не сађе у Дунав код Раховице.

2, *Морава*. Највећа река у Србији. Тече кроз сред краљевине с југа на север, и дели земљу на две готово једнаке половине. Има два извора; али јој је главни онај на косовоме пољу (јужно од Гилана). Са извора она тече у северо-источном правцу, и кад доспе до Врање, онда окреће право на север; иде даље к Лесковцу, Алексићу и код Сталаћа са-

стаје се са западном моравом; одавде после као велика морава тече непрестано на север, док најпосле пасађе у Дунав испод Смедерева.

На своме путу од извора до Сталаћа, Морава прима у се с леве стране више река, од којих најважније су: Ветерница, Пуста река, Тошлица, Влашина и Нишава.

Од Врање до Лесковца тече махом клисуром, а одавде лепом пространим и питомом долином.

3, *Нишава*. Има два извора: један код села Гипаца у Старој Планини а други јужно од Трна. Због овога она се почиње звати овим именом тек од Суковог Моста па даље Пироту; иначе је одатле па навише позната као Суковска и Калотинска река.

Од саставка ових двеју вода (Суков мост) тече Нишава даље на северо-запад, лепом питомом долином све до Пирота. Одавде се сужава ова долина, те тако река тече даље теснацом остављајући Будим дел лево, а Нишор десно. Одавде продужава даље Белој Паланци у истоме правцу, затим, пошто ово место прође, улази у строг теснац (код Црв. реке) из кога најпосле излази сироћу Бање. Од овога места иде опет лепом и пространим долином, и, пошто прође Ниш, слази у Мораву сироћу Сечанице.

4, *Тошлица*. Извире на источној страни Конаошника; до Куршумлије иде строгим теснацом. Одавде па па даље земљиште се нешто отвара и она тече лепом долином, која се све више отвара, што се Црокупљу више долази. Од овог последњег места иде готово равницом, док најпосле не сађе у Мораву сироћу Курвин града.

Најбољи су путеви, и то од истока на запад:

а, Пут Зајчар-Честобродина-Куприја;

б, Пут Књажевац-Бања-Алексинач-Крушевац;

в, Пут Суков-Мост-Пирот-Ниш и даље Алексинач-Куприја и т. д.;

г. Пут Пирот-Лесковац;

д. Пут Бела Паланка — св. Никола.

Од *Југа на Север*.

а. Пут дуж Мораве од Врање, преко Лесковца, Алексинца и даље Тузлице;

б. Пут Ниш-Књажевац, Зајчар и Пеготин.

На овој просторији никаква утврђења од стране наше нису била спремљена. Једина тврдиња Нишка била је нешто уређена и спремна за одбрану и то дошпије. Мали градићи у Пироту и Белој Паланци, без вредности су, и служили су само као склопишта муниције и оружја.

— Напротив, *део Бугарске*, који је имао да буде у првоме реду покрините рата граници се:

Од *Севера* Дунавом: од Раковице, на Калафат, Дом Паланку, Тибар Паланку, Рахово до Никопоља.

Од *Истока* р. Видом; затим сувом међом, до сирочу Бање.

Са *Југа*, сувом границом Бугарске и Турске, која иде на Цумају, Тустендил и Бабицу Пољану.

Од *запада*: Тимоком до Трнавца, а одавде сувом границом преко Вршке Чуке, Бабица Носа, св. Николе, Бабица Зуба, гребеном старе Планине до изнад Дојкинаца. Одатле преко Славиња, Тепоша, Нов. Обреновца, Стола, Денчанин Кладенца до Бабице пољане.

Цела ова просторија природно је подељена балканским ланцем у два дела: Северни и Јужни. Први (северни) равни је и штом, а други (јужни) врлетан и веома непресецај. И због тога, што су ова два дела одвојена један од другог тако једном природном пречагом, као што је — Балкан, свака од њих чинила су по једно *Посебно војниште*.

Северно војниште просецају више вода, слазећих готово равноодстојно са Балкана у Дунав. Од тих вода најважније су:

р *Арцајар*. Извире према Бабициноме Носу, на северној страни балкала (старе планине), тече овом

готово равнином право на север, и пада у Дунав код Арчијар Паланке, која се и зове по имену ове реке.

р. *Дол.* Има више извора; најглавнији су они у Балкану, северно од св. Николе. Тече даље терасастим земљиштем у северо-источном правцу поред Татар-махале и затим слази у Дунав сироћу вароши Дома.

р. *Тибрица.* Пола тече равнином, а пола увире у земљу, и код Тибар паланке утиче у Дунав.

р. *Огост.* Извире у Балкану, јужно од Берковице, горњим и доњим делом тече нитомом равнином а средњи јој је под земљом. На њој су важна места Берковица, Милковац, Вишедрина. Утиче у Дунав сирам Петровена.

р. *Скит.* Извире из благих надова, северно од Враце, тече све равнином и пада у Дунав сироћу Петровена.

р. *Истар.* Највећа у овоме делу данашње Бугарске. Извире јужно од Самокова, тече затим даље на север планинским земљиштем и пошто с леве стране прими р. *Сливница*, продире у Балкан и ту увире у земљу. На северној страни Балкана опет избија на површину, продужава даље ток свој северу леном равнином и најпосле улази у Дунав између Гидена и Бесли.

р. *Вид.* Знаменита из рата 18878. Извире у Балкану и скоро равноодстојно тече са Искром, леном и плодном равнином, док најпосле не доспе у Дунав сироћу Нелака.

Најважнији путеви.

Од Заграда на Исток:

Насип од Неготина до Видина; и пут. Крченик, од Зајчара, преко Куле за Видин.

Од Југа на Север:

Насип од св. Николе за Белоградчик у Видин и Дом-Паланку.

Крченик, из Берковице за Рахово и Лом-Паланку:

Крченик, из Враце за Рахову.

Насип, Орхоиџа-Плевна.

Има још довољно непречних споредних путова, који главне линије пута собом вежу, поред тога што је и само земљиште у свима правцима проходно.

Од тврдиња које се на овој страни налазе најважнији су град *Видин*. Лежи на десној обали Дунава, отприлике 48 к. метра испод утока Тимока. Брани поред осталог све путове, који воде из долине тимочке, као и онај што иде из Софије преко Берковице за Крајову. Брани, најпосле, и водени пут Дунавом.

Видин је давнашња варош; има на 30.000 становника. Како унутрашњост саме вароши, тако и саме тврдиње опасана је од свих страна једним непрекинутим зиданим појасом, којег Дунав испира северни део. Остали делови овога појаса на фронту, од пола миља заклоњени су предграђама, која су исто тако опасана земљаним околницама, наслоњеним на Дунав помоћу сталних утврђења, јаким редутима на оба крила.

Сама тврдиња лежи на једној узвиштини са које доминира пространим и подводним ливадама, које ју окружавају.

Појас тврдиње до Дунава има вид нецеламак (Кремаљерак) и износи 1700 корака дужине. Остатак се састоји из седам бастионираних фронтова, који опасују варош у облику полу-круга.

Профил је бедема правилан и најјачих размера, као и у већини других турских тврђава. Нарпети (пресобрани) су обложени коњама, и *Tette plein* је 12 метара широк. Она страна што је до воде удешена је тако да њу и непадиџа употребити може. Све ескарпе и контр-ескарпе су обложене. Ровови на јужној страни водом су напуњени и блатни су.

Кад Дунав сувше падође, испуне се сви ровови; али зато преко њих лађе немогу да плове нити да се граду јаче приближе.

Спољна утврђења су састављена све од самих равелина, у облику линета; обложени су и има их по један пред сваким бастионираним фронтом.

Сакривени пут са гласијом допре са оба своја краја до Дунава; заклања тако цео главни ров, који је везан са оним од равелина на целога фронту. Под гласијом има и мина.

Кроз сваке две куртине са стране Тимочке има по једна капија, за саобраћај са спољашношћу и таквих капија има 4. Саобраћај је овај осигуран помоћу мостова на главном и равелинском рову, и пролазе испод равелина и гласије. Јужна се капија зове *Сталибол капија*, прва до ње суседна у леноме оријенталескоме стилу *Лончар-капија*; западни излаз *Пазар-капија*, а северни *Глортин-капија*. Водени фронт има такође 5 мањих врата.

Као споредно унутрашње утврђење сматра се замак бугарски, према Дунаву, по он служи само као магацин.

Казамате, што их има, служе само за слаганишта.

Дуж бедема озадн има и један пут од 4 метра ширине.

Спољни појас има 10 линета, свака са по 6 топова, више два редута крилна, сваки по 18 топова. Пред самим овим појасом има и ров, који се према потреби може напунити и водом из потока *Перезита*, који је ту близу.

Сваке две и две линете стоје у свези са спољашношћу помоћу мостова рововских.

Периферија спољних утврђења износи одирилице 7000 корака а она унутрашња 3600. На случај рата Видин би могао у се примити на 10—12 пљада војника.

Бугари су овде пре рата имали мало војске, а пред сам рат гарнизон им је био јак 3—4000 људи, и то активних половину, а половину добровољаца.

Тврдиња је имала око 450 тонова старих и 3 батерије крунових острагана.

Страна северна најзгоднија је за напад, јер нема према њој много тешкоћа за савлађивање.

Према Видину, са противне стране стоји влашка тврдињница *Калафат*, на једној тераси благој према Дунаву. —

Даље *Флорентин*, 30 километара од Видина уз Дунаво. *Аријар Паланка*, 26 к. метара низ Дунаво; *Доли Паланка* до 45 километра и *Тибар Паланка* 64 километра низ Дунаво од Видина, — мале су тврђавице без значаја.

Белогрочик, варош на путу из Гупрене за Видин. Има један градић на вису, такође од мањег значаја. Он затвара пут од Видина за Берковицу и даље. ¹⁾

Јужно војниште. Јужно војниште чини горњи Искар, горња Струма и горња Нишава. По томе, што се ту сучељавају горњи делови ових река, овај део земљишта је по све важан и значајан. У војничкоме погледу ово је земљиште нарочито важно с тога, што се у пределе горњег Искра и Струме (Софију и Радомир) из долине Нишавске неможе никако доћи, док се непређе предходно *вододелница* ових двеју река и реке Нишаве: Другим речима: *да се на Средички (Софијски) плато неможе изаћи и њиме овладати пре него се пређе Сливница, јер је ова на самој вододелници*

После од Филишовца (на путу Брезник-Три) вододелница ова иде право на север, пролазећи на своме путу места: Пресекрје, Бакљинцу, Забел, Пашанванц, Балај, Ранилову Корију; одавде између Радуловца

¹⁾ Фердинанд Лекомт, Источни рат 877|8 II. део.

и Далинада прелази на Матаринцу и Дел (пред Сливницом); затим продужава пењање на Брдањак Рипосу, слети после на преседницу Драгоманску, па се затим опет пење на *чешански кањик*, или Петров крст, *Мургански чешан* и *Студенцу*.

На целој овој прузи пада веома у очи *Чешански кањик* и *нека дрвета*, са своје висине; остали овде побројани врхови, више или мање једнако су високи.

Сем Искра овде нема великих вода. Од свију најважније су и то у изворном делу Нишаве: р. *Калотинска*, *Лукавица*, и *Сукова*, које три скуна и чине Нишаву. У изворном делу Искра: река Искрица, Сливница и Белица; у горњој Струми река Филиповачка и кошарека.

Главни путеви, који из долине Нишавске воде у изворан део Искра и Струме, — *урав главне оперативне путе у правцу к Софији* све су:

1, Друм, Пирот-Суков хан-Драгоман-Сливница-Софија.

2, Друм, од Сукова хана преко Врање за Брезник и Три.

3, Друм, од Теноша преко доњег висока (Протопопица) на пенчаном брдо и Софију.

4, *Брченик*, уз калотинску реку, на Туден, Врбницу, пенчаном брдо и Софију.

5, *Колски пут* уз Лукавицу за Сливницу и Брезник, и даље за долину Искра и Струме.

6, *Поиречан пут* из Триа преко Филиповца и Брезника за Софију и даље на југ и исток; и,

7, *Поиречан пут* из Софије за Верковцу, преко Пенчаног брда, Гинаца и Загорца.

Осим ових путова има доста и других споредних сеоских, који вежу поједина места међу собом на овоме простору.

Како је Софија била у овоме рату главан објект операција војсци нашој концентрисаној у долини Нишаве, и како се овоме објекту могло доћи само из

долине ове реке — то су путови ови служили природно као једини операцијони правци на овој страни.¹⁾

Тврдиња на овоме крају нема.

У оскудици ових, Бугари су се пожурили и рад упорице обране брижљиво утврдили на брзу руку како приступе напред поменуте вододелнице тако и положаје Сливничке. —

¹⁾ Војно географ. црте области горње Нишаве, представљено из „Ратника“ 1882.

IV.

П л а н о п е р а ц и ј а.

По ономе што је са наше стране, од стране врхов. команде наређено уочи прелаза границе, тимочка војска као *споредна* имала је, разуме се, и улогу *споредну*, а *главна* улогу решавајућу.

Она прва требала је одмах, пошто пређе границу, најодеудније да дејствује противу Видина, осигуравајући свој десни бок од Белоградчика, а са левим наклањајући се на Дунав, и пошто заузме Видин да у њему остави потребно оделење ради посаде, а са остатком да продужи наступање даље Белоградчику, Берковци, а по потреби после према Трнову или Софији.

На случај да неуспе у овоме, да остави Видин у осматрању, а са оним што остане од војске да оперише у правцу Белоградчика и даље Берковци.

У крајњем пак случају, да се ограничи на постојну опсаду Видина и осматрање Белоградчика, те да се на тај начин тимочка страна обезбеди од Бугара дотле, док се главна битка пред Софијом не реши.

Главна војска са својим задатком стајала је другојачије. Она је имала да се већим делом концентрише у долини Нишаве око Пирота, и одатле да се крене правце Средачкоме платоу, и даље Софији. Да би се ова цел постигла што сигурније, три дивизије: *Дунавска*, *Шумадијска* и *Моравска* имале су с почетка да буду на једноме стратегијеском фронту

маршовања тако, да прва дође на лево, друга да буде у средини а трећа на десно крило. *Дринска дивизија* била је остављена за резерву и требала је да буде озади и ближе левоме крилу.

Коњицка бригада добила је парочиту заповест, да се креће једновремено Доњим Високим за осигуравање левог бока и продирање у томе правцу, а I пук пеначки II позива да чува Влашицу, и да тиме осигурава десни бок целог стратегијскога фронта, који је био широк у оном тренућу више од 30 километара.

Но како је моравска дивизија била веома далеко у десно (на Деничане Кладенцу), и како је она морала у наступу своје узети Три и Брезник, то су се и кретања осталих дивизија имала према томе удешавати тако, како би све три дивизије једновремено пред Сливницу дошле. — Тoga ради онет Дунавска дивизија морала је бити као ниво окретања, и полагано се тако помицати напред, како су остале дивизије десно од ње кретале се.

Шумадијска — да маршира пут Брезника од Сукова моста к Врапчи; на путу да потискује све што пред собом пађе; десно и лево да се осигурава везама са суседним дивизијама, и да pazi и стара се, да свагда остане на једној истој висини маршевога фронта осталих дивизија, непетичући се ни много напред ни остајући сасвим озади.

Моравска дивизија, за коју смо рекли да је била далеко десно забачена од глав. објекта, имала је у главном да чини исто оно што и Шумадијска само са више напора и брже; јер само тако она би могла бити кадра следовати кретањима суседних дивизија и у решавајућем тренућу доћи, кад и остале две дивизије пред Сливницу.

Ово јединство у операцијама појединих дивизија и непрекидна веза између њих, скончане са слањем непрестаних и честих извешта врхов. штабу

о кретању. — била је овде тим пузивија, што је се још унапред предвиђало, да ће на простору од границе до Сливнице бити извесно истурених мањих оделења противничких за заклон концентрације Бугарске војске на Сливници.

По томе, дакле, од извршења овога главнога услова, — од одржања тачне везе и јединства у кретању појединих дивизија зависило је сасвим и тачно извршење плана, или боље брзи и једновремени долазак свију фронталних дивизија пред Сливницу.

Да је овакав један план био добар и да је се могао извршити у суштини имамо доказа у примеру из војне 1805 и 1866 где је било такође сличних стратег. кретања само у несравњено већем размеру. Тако и, пр. Наполеон је свео са Рајне на Улм четири велика кора тиме, што је наредно задење левим крилом са непрестаним мењањем основе и то без погрешке. — онако исто као што су и Немци у другој то исто учинили донашњи концентрични пред Кенигсрец поступцима сужавањем првобитнога маршевога фронта свога. Као што се зна прво поменути војвода, услед тако тачно извршенога кретања својих корова и концентрације истих пред Улм, био је у стању да одмах одсудну битку бије са успехом; а други су тукли решителну (стратегичку) битку пред Кенигсцем, *и то тек онда, пошто су претходно неколико дана пре тога поредом њихове колоне, у своје наступању за главну битку, свака за се имала по неколико бораба* (Граутенау, Париниц, Скалиц, и т. д.)...

Ми ћемо доцније на своме месту нарочито говорити о свему опоме, што је учинило да се ова два стратегијска марша тако сјајно изврше, — кад будемо говорили о нашој стратегији у овоме рату, — а за сада само толико можемо рећи да су оба напред поменута кретања била у великоме оно, исто,

сливница

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
БЕСКОВАЦ

што су наша кретања к Сливници била у маломе, и, као год што су оба горња плана била добра и остварљива, да је и наш оперативни план исто тако био добар и извршљив.

Главни је' сад само питање како је овај оперативни план био извршен, — што управо и јесте задаћа следећег одељка.

У.

О п е р а ц и ј е.

Новембра 2-ог у 7 часова изјутра Краљ је већ стигао у Пирот и узео у своје руке управу над војском. Тога дана требале су *рано* да почну и операције на тој страни. Тако је бар било наређено преко ноћ, и то наређење било је поновљено онет и сутра дан, приликом састанка дивиз. команданата у врхов. штабу. Разлози за овако форсирање били су сувише јасни, по најглавнији од ових био је тај, што се хтело још у самоме почетку на Бугаре да дејствује брзином и изненадношћу, пошто је иницијатива рада била на нашој страни.

Тако, дакле, Шумадијска и Дунавска дивизија имале су у задатку прве да пређу границу још пре подне, а Дринска да сљедује овима на извесном удаљењу, као резерва.

Да би се пак ово извршити могло, требало је одмах још у зору напустити кантонски распоред и кретати се према граници означеним збориштима. И, како су налови за Шумадијску дивизију у овоме смислу били послати појединим подчињеним командантима исте још у 9 часова у вече, то је цела ова дивизија сутра дан у 7 часова изјутра, већ стајала на своме зборишту, пред Суковим мостом, концентрисана и спремна за полазак.¹⁾

¹ Ово је наређено оном депешом из Врхов. команде, којом је наглашено било да ће се рат Бугарекој огласити, — а то је у 9 часова у вече.

Дунавска и Дрinsка дивизија у то време биле су још око Пирота, у прикупљању, а од чести и кретању, у истоме правцу, као и Шумадијска дивизија.

Било је 9 и по часова кад је командант Шумадијске дивизије, по одласку из врхов. штаба, стигао к својим трупама пред Суков мост и ове поздравио.¹⁾ Дивизија је заузимада тада један поширок простор на левој обали реке у равини и стојала је у зборноме поредку, тако да су XI и XII пешачки пук били на десном крилу и средини, морав. арт. пук на левоме, са поширеком четом. Санит. чета и ескадрон дивиз. коњице у другој линији.

X пеш. пук, који је у то време вршио службу на предстражи, имао је један батаљон на Планиници а два друга батаљона позади ове, одмах више Суковског хана, на вису.

Остало, као депо инжињерског материјала, пољске болнице, муници. колоне и возови остали у опште, остављени су у Пироту да чекају на даље налоге.

Само комора дивиз. штаба дошла је у Суков хан на време, кад су се и трупе скупиле, где је имала да остане такође до даљих налога.

Истог данешног јављено је било да Краљ долази сутра дан у Пирот (у 7 часова ујутру), рад пријема команде над војском, чета ради сви дивиз. команданти, са командантом коњичке бригаде, имали су налог да буду у то време у стању за њ одређеном.

Даљи текет денешне служио је као унут, како треба са Бугарима поступати по прелазу границе и каке мере треба предузимати ако се покажу дрски, ит.д.

¹⁾ Достојанство овога дела налаже нам, да не причамо ништа овде о ономе, како је командант дивизије био расположен на путу из Пирота Суков. мосту, шта је све том приликом говорио, и како је поздравио своју дивизију, пред прелазак границе. Ко жели баш и то да зна, нека преврне лист 223 св. Мај ов. године „О т а ч б и н е“, на ће тамо и то наћи.

Д-р. Владин је онде истину изнео, и онако је у ствари било; само му замерамо што се коврца и врда и тамо, где зато нема ни пужде ни потребе.

Око 10¹/₂ часова, пошто је извршен поздрав трупа, била је већ написана и раздата дивизијска заповест за претање, подчињеним командантима, тако да су је сви имали до 11 часова.

Командант дивизије, пошто је заповест ову написао, око подне одјурio је у правцу где је био X пук, и пошто је и њега поздравio(!) остао је тамо све докле док трупе нису почеле прелазити границу.

Реда ради у излагању и ради наших млађих другова — официра — доносимо овде и текст дивиз. маршеве заповести о којој је овде реч.

Ова заповест гласила је овако:

Шухад Актив. Дивизија

№. 1.

Штаб дивизијски у Суковом Хану.

2. НОВЕМБРА 1835, у 10 часова
пре подне.

ДИВИЗИЈСКА ЗАПОВЕСТ

ЗА 2 НОВЕМБАР

Подела трупа:

Предвођица командант, мајор Л.
Павловић;

X акт. пеш. пук;

Ескадрон див. коњице;

1 пол. батер. морав. пука.

Чета пионира;

2 вода болничара

Главна трупа:

2 батаљона XII пука;

3 пол. батерије, моравске

XI пеш. акт. пук;

Остатак санит. чете.

Бочко одељење

1 батаљон XII пеш. пука.

Услед огласа рата и више заповести трупе ове дивизије прећиће данас границу Бугарске код Планинице. У то име наређујем следеће:

Предвођица полази у 2 часа по подне путем Брезничким, са свима мерама опрезе и нападиће противника чим га нађе.

Главна трупа из Суков. хана поћиће у 1 час и 40 м. и наступаће истим путем, у реду преко пута обележеном.

Борно одељење, напустиће долином р. Сукове у правцу Беломе камену, са задатком, који ће му саопштити начелник дивиз. штаба.

Возови остају у Пироту до даље наредбе.

Ја ћу се налазити код предвођице.

Подносе.

Кад је било 2 часа по подне кретања су почела. Први је прешао границу онај батаљон Х пука што је дотле тамо стојао, а после су прелазиле и остале трупе предвођичке. На вису Кукљи, одмах испред Планинице, налазило је се у то доба само неколико бугарских шиљбока; друге се трупе нису виделе.

Да би пешадија, ваљда, без и ове сметње напред наступати могла, и да би се, што пре и тих шиљбока бугарских поста ослободила, командант дивизије наложи командире предвођичке батерије те овај са положаја Планинског опали на ове неколико топовских метака! Глас је топовски необично одјекивао тако да су Дунавска дивизија, која се у то доба већ кретала висовима изнад Срећковца и Милојковца и Моравска на Деничану Кладенцу, лако могле помислити е је овамо баш права и озбиљна битка!..

Пошто су бугарски шиљбоци овако гранатном ватром, били са Кукље одагнати, и кретање се даље наставило, предња одељења предвођице наиђу одмах на једну заседу Бугарску, која је држала положај на путу измеђ Кукље и Бањског дола, једва 2—250 по фронту. Заседа ова, јака 150—200 људи (ополчената), као што се после видело, имала је намеру да затвори пут на овој страни и да наше трупе колико толико на маршу задржи, па тек после да се одатле повуче.

Али у томе Бугари нису могли успети. Пешадија, која се већ израније доконала била виси Кукље, и по њему се кретала, у исто време загрозила је

десном крилу тога малог и слабог бугарског положаја, тако да је исти после једне кратке — пуничане и топовске ватре био од стране Бугара пануштен.

На тај начин, трупе које су стајале позади и чекале на резултат дејства тек могле су тако продужити пут даље.

Пошто је овако свршена ова чарка, после које се није нашао ни један ни мртав ни рањен на ниједној страни, дивизија се у познатом реду кретала даље. Кад се већ почело сумрачити, чело предводнице и цела трупа ове, прибрала се је око Понове корије, где је и заноћила.

Главна трупа дивизије законачила је такође на путу, у ономе истом реду, како је дотле маршовала — између Планинице и Бањског дола.

Штаб дивизијски са командантом у Бањском долу.¹⁾

Водно одељење на путу своме објекту, заноћило је негде, по баш куда, није се знало тога вечера, јер командант његов никаква извешћа није дотле био послао.

Дунавска дивизија допрла је такође тога дана до пред Цариброд(!) путем идући к Софији, а од Моравске дивизије апсолутно ништа се није чуло.

Дринска дивизија, која је као резерва ошита, марширала иза Дунавске позади, на неколико километара, заноћила је ову ноћ на Сукон. мосту.

Ето, у чему је прошао цео дан 2-ог Новембра, онај дан, кад је требало, и *кад је се наређивало*, да се јури напред пошто по то, те да се што дубље

¹⁾ И данас се описињемо те кобне ноћи у Бањ. долу. Као за некое тако је било хладно, да се слабо који могао грејати, сем ако је било уз саму ватру, рескирајући да не сагори у спавању. Ту је ноћ нарочито дуго памтено нек. потпук. Ломић, који је доцније због слабости и истрапаца у овој рату и преминуо. Једини командант дивизије био је који најбоље ништа претрпео ове ноћи, јер су његова багажна кола са Сукон. моста за њ била *нарочито* позвана и на време доведена! —

за времена у противничку земљу продре, ради доцнијег сигурнијег и извеснијег успеха.

Шумадијска дивизија, која је по задатку баш требала без обзира да јури напред, и која је зато имала доста времена, — после тако рећи никаква одпора на своме путу, једва је прошла 4 к. метра у непр. земљу!

Тако је она брзо наступала!?!.

Борба пред Врачком. — Пре него што би причали ток ове борбе, за коју се првих дана по што је била бијена, а и доцније дуго говорило да је била *сјајна* и *славна*, пужто ће бити да кажемо неколико речи о њеном рангу и значају, међу другима борбама; а да би то могли учинити, најбоље ће бити да се послужимо једним примером.

Године 1866, Пруска војска упала је у Ческу са три велике колоне, и наступала је у три концентрична правца. У почетку, из разних стратегијских обзира, ове колоне биле су на веома великоме удаљењу једна од друге; по доцније што су се више ближиле к граници, и главноме стратег. објекту, и та растојања између њих постојала су поступно све краћа и краћа, док их није сасвим престало.

Важно је овде одмах после овога, да приметимо, да су ове колоне одмах по прелазу границе морале да чисте земљиште пред собом, и да су услед тога одмах следовале борбе код Паршица и Траутенау-а, Находа и Скалица, ит.д., како би *што пре* и *што сигурније* даље напред се кретати могле.

По томе дакле без икаквог даљег тумачења, лако је разумети значај ових места, кад се само узме да она ишеу била главна циљ рата, него објекти од незнатног значаја, који су стојали као чиста сметња на оперативном фронту немачке војске, — преко којих је требало што пре прећи да се до главног објекта, односно главне и решавајуће битке дође. За Немце тада главни објекат, према коме су

све операције тежиле, био је Беч, пред којим је случајно стојала Садова, као место, које је положајем својим и силом тадањих прилика постало тако значајно, да је чак после, као што се зна, то исто место решило не само судбину Беча него и судбину рата.

Узме ли се ово у обзир, онда излази да све што се збивало раније до битке Садовске, где долазе и пред поменуће борбе, било је само једна пред-игра пред улазак у велику драму, која је после цигло неколико дана, онако славно, по пруско оружје била одиграна.

Аустријанцима, који су у почетку, кад су се пруске колоне приближавале граници, били тек на путу концентрације, требало је времена за ову; а да би то могли имати, они су још за времена иступили према граници ситна пешачка и коњичка одељења да Пруссе на путу њиховом колико толико задрже. Та одељења налазила су се, као што рекосмо зараније према граници обеју држава, и имала су специјални задатак, да заклањају и олакшају заклањању концентрацију аустријске војске. На тај начин само се може објаснити за што су се породиле борбе код Паршница, Траутенау-а, Скалица, Находа ит.д., а то је што су Прусси хтели да надиру и јуре к главној битци, а Аустријанци су напротив, желели по могућству то нагло надирање у почетку да колико толико спрече.

Погледамо ли сад, после овога, на наш рат са Бугарима, — нарочито ако посмотримо најљиве прилике, у којима су се обе ратујуће стране одмах после огласа рата налазиле, и рат 1866, онда се на први поглед онажа сличност самих прилика, само што је тамо било у великоме а овде у маломе.

На место Аустријанаца у рату 1866, видимо овде у овоме рату Бугаре, а у место Пруса, — нас и нашу војску.

Први су грамзили за временом, последица чега биле су борбе код Паршница, Траутенау-а и т. д., што су чинили и други (Бугари) у другом случају, те су се услед тога немновно морале изродити борбе на Цариброду, Врачи, Триу, Брезнику ит.д.

Иза поменутих места у Ческој стојала је *Садова*, и даље *Беч*; а иза Враче, Цариброда, Триа и Брезника била је *Сливница* и *Софија*.

Битка Садовска решила је питање рата 1886. Битка Сливничка решила би исто тако и рат 1885, јер је она имала бити *главна*, а све остало *дотле споредно и ништавно*.

После свега, дакле, може се тек видети *колико је Врача значила*, као и оно све, што је тек после борбе пред њом требало даље радити.

Пруси су сматрали борбе код Паршница и Траутенау као споредне и мало важне, па су се даље одмах кретали напред. Ми смо то чинили обротно; заливали смо одмах у славу, и на тој слави први дан застали и не сивајући о ономе што нам је по дужности, као правим и савесним ратницима, ваљало даље радити!...

Сад да се вратимо на ток даљих догађаја.

3. Новембра у 6 часова изјутра, дивизија је у истоме реду кренула се даље у истоме правцу. Нарочитом заповешћу наређено је било да се крену из Пирота и возови, који су дан пре тамо остављени и да се од чести задрже код Суков. моста, а од чести да слеђују колони на одређеноме одстојању. Маршев ред према томе остао је исти. Главна трупа дивизије марширала је на 3—4 к. метра иза предвођице. Дивизијска коњица напред у извиђању а ескадрон бригадне коњице, који је на захтев команданта дивизије, нарочито био потребан, и дошао дан раније у Бањски до, служио је *сав као пратња* команданта дивизије, изузев једнога вода, који је

бачен био десно да тражи везу са обилазиом колоном.

Око 10 часова, чело предводнице у наступању своме допре до Беле Стене¹⁾ а мало после тога пенадне и пред Бугарске положаје. Из овога разлога оно се тренутно заустави, да би коњица имала шире поље за извиђање напред. —

Пошто смо већ пред положајем Бугарским, да га најпре мало разгледамо:

Положај Бугара пред Врапчом. — Бугари су изабрали положај пред Врапчом, à cheval пута Пирот-Брезник, у искључној намери да бране чвор путова Пирот-Три-Брезник. Колико је важан био тај чвор путова видећемо доцније.

Леве крило наслонено је било на Орли крн, који се није дао ни са које стране обикн, а међу тим доминирао је како цео положај тако и сво пред земљиште са те стране. На крну самоме имали су Бугари свега један мали стрељачки ров и то је све у име појачања учињено на овој страни.

Десно крило било је слабо. Наслањало је се на Носољ, и било је сасвим отворено. Приступ са свих страна био је лак, а земљиште за све родове војске било проходно.

Пред-положај (фронт), до на 2000 метара отворен, чист и брисан свуда ватром. Неколико благих таласа земљишних напред правили су мртве угле, згодне за заклон у наступању. Да би сам положај био јачи подигнуто је било испод пвице (гребена) положаја више стрељачких ровова за етажну ватру и франковање небраћених делова пред положаја. Пред положајем никакав заклонит приступ, сем једне дубоке јаруге у подножију пред-положаја.

Позадина, свуда пролазна и чиста; одмах иза положаја на 5—600 метара одељци растуренога села

¹⁾ Докле је требало још пр. дана да дође.

Вранче са сјајасет угибака земљишних и доста путова за саобраћај.

Теме положаја 80—100 метара широко, са једним путем дуж положаја. Дужина, односно ширина фронта 6—700 метара. Главни друм прелази преко левога крила, пенуних 50 метара од Орлог крша у десно.

На самоме темену и више унапред, направљена су била три, а позади ових још два отворена пољска окна. Окна предњи за пушку били су удешени и за артилерију. Израда била је, судећи по цетима, на брзу руку, без икакве вештине и са мало разумевања земљишта и природе положаја.

Мане су положаја:

— Позади класура Триска;

— Десно крило откривено и ничим непаклоњено.

Посада се састојала од 6 чета редовне војске и 5—600 добровољаца — свега до 2000 људи.

Коњница се нигде није видела; а од артилерије учествовало је у борби 4 брдска топа....

Тачне вести о противнику, његовој јачини и положају од стране коњнице, и иначе, савршено су оскудевале, зато што се на то мало и полагало. Но онет зато предвођица била је у срећном положају, да без велике тешкоће поседне патролама вис Дел, — 1000 корака испред левога крила бугарског положаја. Доцније, пришла је и главна трупа ове иза овога виси, и ту се постројила у резервни поредак, те да сачека на резултат проматрања патрола и коњнице.

Остали пукови из главнине, имали су такође палог да са дивиз. артилеријом дођу на исто место (иза Дела), и ту заузму предуготовни положај.

Но како је главнина дивизије далеко била заостала позади, тако, да се чело исте неби могло појавити ни до 11 часова испред поменутога виси, то је у очекивању на њу прошло доста времена.

Напоследку, стигне и онај батаљон XII пука, који је, пр. дана био у бојном закриљу.

Командант дивизије, у очекивању на прикупљање свију трупа, бавио се са својим штабом на јужној падини Бабине корије, и одатле површно осматрао положај бугарски. Затим на *предлог своје околине*, усвоји следећу одлуку у погледу даљег рада:

1. Да се сачека на долазак осталих трупа (главине), па тек онда да се приступи распореду и даљем развоју дивизије за борбу; и

2. Напад да претходно *сирели* артилерија из свију батерија, па тек после да се пође на напад пешадијом.

Сем овога ништа даље није одлучивано, нити ма шта друго у име борбе унапред наређивано.

У тај мах, кад се ово осматрање вршило, позади батаљони предводиоци промицали су страном теснаца и строили у густе (батаљоне) колоне, затим даље тако маршиовали до под Дел, све под свирком труба целог батаљона. Да се тако густим масама откривено, пред положајем Бугара маршира, желео је сам дивиз. командант, држећи да ће тако јаче импозовати овима, па можда и учинити да положај без борбе напусте.

Али Бугари као да се нису на ово много обазирали. Да је у истини тако, видило се јасно по томе, што су као неми на положају своме стојали, ништа непредузимајући.¹⁾

¹⁾ Донета чудновато! Ми, наприлику, са Планинице гађамо топовским метцима поједине бугарске шљобоке, и доказујемо најочевидније наше крајње непање у начину употребе артилерије. Бугари то исто чине, само у другом правцу и другој прилици. Они, на име, подпуштају под свој положај, да се на сигурној даљини топомета гомлају читаве масе пешадије противничке, гледају хладнокрвно те масе, и на њих неоналажу ни једног јединог топовског метка!

Читаоци стручни нека процене и нека сами виде: где је била јача тактичка логика, — у нас, који гађамо топовима у ветар, или у Бугара, који непуцају са овима ни онда кад имају најбољи објекат за гађање? !..

После овога командант сађе са виеа, јер је још требало чекати до доласка свију трупа, и спусти се са штабом својим код једне мале усамљене кућице (Б) поред пута, ту се пружи на једна рањеничка носила и стаде се одмарати и доручковати.

Док се све ово збивало, командант предводнице, чије смо позадије батаљоне видели мало час како дефиљују на очима Бугара, а које међу тим ови неће ни да виде, већ је био дошао под Дел, и петерао батерију на вие, са налогом да се тамо утврди. У исто време он је повео и остатак својих трупа тамо, у намери, ваљда, да се распореди за борбу, коју би имао почети, чим се ова нареди. У то име он остави два батаљона на Делу, а један пошаље лево косом према средини и десноме крилу Бугарскоме(!) Ово толико дрско кретање овога батаљона, *бојно* према Бугарском положају, ваљда изненади Бугаре, и ови одмах створе на њ и топовску и пушчану ватру из својих окна. Наши са Дела на то одмах одговоре, и тако се борба пре времена отвори са обе страна.

Командант дивизије, који је у то доба, као што рекосмо, био притискао носила рањеничка код кућице Б, кад чује овај изненадни пуцањ напред, скочи и повиче уједаред: — „коње“!..

За тренут ока, после тога, он је већ са штабом био на друму лево од Дела, и изгледало је да га је више интересовало у томе тренућу штање, који је ватру први започео, него све друго, што би се односило на проматрање и давање потребних налога за даље правилно развијање борбе.

ХИ пеш. пук, марширајући на челу главних тада се баш појављивао из теснаца, и повијао се Делу, да и он по ранијем налогу заузме предуготован положај.

Тада је могло бити од прилике 11 и по часова. Мало затим ситуација је била овака: 2 батаљона

X пука са 1 батеријом на Делу. XII пук иза овога; 1 батаљон X пука у кретању лево.

Остатак дивизијске артилерије помаљао се тек из теснаца, а за овом и остале трупе главне колоне.

Као што се из овога, што доведе рекосмо, види, бојне прилике мењају се у тренућу ока; оно, нашта се по кад што и непомисља догађа се. Тако је било и овде. Командант дивизије није помисљао унапред да се борба сама собом може отворити, и ако је видео да се трупе X пука помаљају на Дел, пред сам положај бугарски. Последница тога била је веома појамна. На место да дивизија добије уредну диспозицију за борбу, после свршенога тачног проматрања претходнога, како положаја противничког тако и његове снаге, распореда, ит.д., и да се после тога правилно уђе у борбу, само су команданти XI пука пешачког и артиљеријског, и то на њихов предлог, добили одобрење да се могу развити за борбу и то први лево испод друма а други на средини, лево од предводничке батерије. Све остало као коњица, XII пук пешадијски, X пук, нарочито санитет и колоне у позадини (муницијоне) профијантске, пољ. болнице и т. д.), није имало пред борбу никаква наређења, ни шмена ни усмена.¹⁾

Пошто је командант са штабом својим неколико секунда пробавио на друму лево од Дела, и ту одобрио да се борба одлучи, сисао је одмах доле на озадњи један положај и ту се зауставио, да посматра развој борбе.

Борба се дакле почела. Било је онда 11 часова и 50 минута. У то доба већ 3. батерије морав. пука виделе су се како јуре из теснаца са необичном бр-

¹⁾ Овде морамо нарочито похвално паразити се о раду начелника дивиз. санитета потпуковника г. Донкијевића, који је и без налага, одмах чим је борба одлучена разумео свој задатак, и најавесније са пожртвовањем радио, односно санитета све оно, што му је његова дужност налагала, и ситуација бојна заповедала.

вином, како заузимају одређени положај десно и лево од друма и отварају одмах ватру. Али зато XI пук коме је било намењено лево крило нападнога фронта није могао летити, него је ишао као обично тако, да у оно време, кад је артилерија изашла била на положај и отворила ватру, тек је био са челом својим изашао из теснаца и почео се кретати лево испод друма у одређеном правцу. Батальони овога пука дебушовали су један по један из теснаца, и ако не баш онако брзо, као што је тада командант дивизије желео, опет зато ушли су на време у борбу, развијајући се непрестано у лево према десном крилу бугарскога положаја.)

Док се овако XI пук развијао за борбу, десети је већ био давно у борбу ушао, и ватра на десноме нашем крилу била је увелико одпочела. Исто тако и артилерија је дејствовала, противу бугарских окова да се боље пожелети није могло.

Како се у борбу ову ушло без *диспозиције*, и, како је услед тога, и онога што доведе испричасмо,

1) У оно доба кад је XI пук дебушовао из теснаца командант дивизије са својим начелничком штабом и два ордованса налазио је се на избочини Е невој пута (1500 корака од бугар. положаја). Био је прво пржав, нестрепљив и до краја раздражен, и изгледало му је да батальони XI пука мисле, а не да иду. Услед тога он заповеди првоме злато меча пронашесем батальону „*трешки колак*“ и овај донета то и учини. На једаред после овога настане једно необично трчање, а уз то и бацање на путу чугурица, мањерки, пзатана шатореки, и свега што се војницима учинило као теретино. Пут тако уједаред буде покривен разним прибором војничким. По то није било још све. Како су овако први батальони и други за њим он, пук ишали пред бугарски положај отворено, у трку и то *колоном удвојених редова*, и како су их Бугари плотунима снаго још неразвијене дочекали, — то су се један поједан поступно стривали у облизњу једну јаругу, и тамо се тако изменили да се дуго нису могли прибрати, и озбиљно кретање напред отпочети. То, што су се поједини батальони стривали у јаругу, из које, како је командант дивизије најпре мислио да неће нишад ни изаћи, оно га понова разјари, те заповеди једноме од својих ордованса да сместа јурн напред и да батальоне, односно њихове команданте, гони у борбу. Исто учини он мало после тога, заповедивши да и сам начелник штаба трчи тамо где је први ордованс официр отишао, са изричним наредбом да збаци у име његово команданта I батальона са дужности, — што ово последње овај разуме се није учинио, пошто једној такој наредби није имало места. —

с почетка било, нарочито на левоме крилу, колебања, то је тек после 12 часова борба могла да узме свој правилан ток.

На средини положаја, као што смо казали, била је артилерија, десно 2 батаљона X пука и коњика, а лево XI пеш. пук са још једним батаљоном X пука. Иза Дела, на десном крилу XII пеш. пук, као општа дивизијска резерва.

Дивизијско завојаште подигнуто је и почело да ради, тек под ноћ, пошто је све било свршено, и то поред пута код кућице Б. (Види цртеж. Борба пред Вранчом. 3. Новембра).¹⁾

Око 1-ог часа по подне, бугарска бојница, под ударцима јаке артилеријске ватре већ је почела ма-лаксовати. Десно наше крило почело је такође у то време да се слободније креће напред, грабећи све више гребен који води Орљем крчу.

Лево крило, које је у почетку борбе из познатих разлога било бачено у јаругу и тамо се прибрало, излазило је постепено из ове и кретало је се у правцу и десноме крилу бугарског положаја.

Како ватра наше артилерије ни једног секунда није престајала, и, како је ова од почетка па за све време трајања борбе искључиво била управљена на бугарске оконе; то је и њихов опстанак даљи у овима постао тиме немогућ тако да су их Бугари, као што ћемо мало даље видети, услед тога морали напуштати бежећи из предњих ровова у задње.

¹⁾ Ондашњи командир санит. чете у дивизији, правдао је ово закашњење у своје време тиме, што је санит. чета била остала далеко позади у јошитој околини, и што је сва цета чете био тако трошан и слаб да није био у стању узастопце сљедовати осталим трупама. Да је санитет наш уопште, нарочито пољске болнице, био снабдевен тада логичким запрегама то стоји, — али при свем том, кад се све околности узму у рачун, онда се може несигурно тврдити да није морало бити утрошено онолико времена на путовање, колико је то учинила ова чета, само да је било у ње више енергије и више способности сватању свога задатка.

После 1 часа по подне ситуација бојна у основу се већ била променула. Десно крило бугарско обухваћено и притиснуто трупама XI пука (и батаљона X пука), који у то доба јурише без обзира напред, налазило је се у опасности, јер још мало је требало на да му одступница за Неделиште буде угрожена. На десном крилу нашем такође је се напредовало. Орљи крил је био већ узет, а и средина и ако загано, опет је се кретала поступно напред, одржавајући тесно везу са оба крила онштег наступног фронта.

Није, ваља-да, протекло ни пола часа времена, од како су оба крила почела се пагло кретати напред к својим објектима, *нарочито лево*, кад се уједаред поче јављати на позорници бојној један донета величанствени приказ.

Бугари близу да буду обнђени од нашега левога крила, и потрешени јако ватром наших топова у оконима, сасвим изненадно почеле се повлачити у највећем растројству, бежећи од предњих у задње! То бежање њихово било је тим значајније, што је имало и таквих, који су бацајући своје оружје, трчали правце нашем ланцу и тамо се предавали на милост и немилост. Једни су, дакле, бежали к задњим оконима, други нашем ланцу и то тако једновремено, и са таквом забуном да је у једноме тренућу све изгледало као обезглављено.

То, што су Бугари, почели бегати из предњих окона у задње, било је доста на да ватра са њихове стране сасвим престане. Наша артилерија морала је такође да прекине своју ватру, ако није хтела да рескира да својом ватром туче у сопствене трупе.¹⁾ Напослетку, кад се видело већ у велико

¹⁾ Ово прекидање ватре било је доцне, јер су се онда наши и Бугари већ били измешали. Услед тога пало је жртава и од наше стране од сопствене ватре. —

повлачење Бугара, и кад су ови сасвим били очишћени положај, онда је ватра са обеју страна сасвим престала. Само гонекли одред на нашем левом крилу, још тукао је даљном својом ватром оне Бугаре, који су одступали у правцу к Брезнику и Неделишту.

На тај начин левокрилна пешадија прва је ушла у бугарске оконе и освојила их. Оно Бугара, што се било у њима затекло то се одмах предало, а остало као што рекосмо разбегло се у два главна правца: нешто Брезнику а нешто Круши и Неделишту.

У 2 часа борба је била са свим свршена.

На бојишту пало је наших око 160 које мртвих, које рањених. Бугари пак у оконцима бивши, веома много су страдали од артилерије и имали су 30 мртвих и на 150 рањених и заробљених.

У 3 часа наше трупе већ су све биле на положају бугарском, готове за даљи покрет.

После свршене ове борбе, и ако је било доста времена, није се мислило на продужење операција овога дана. У место да се одмах противник гони постојано, после борбе, XII пук из резерве послат је случајно био у правцу к Клисури Триској, и то не у целим гонења, нити продужења дејства толико, колико да са те стране осигура оне трупе које су имале на положају Вранчанском да заноће. Но на томе своме путу, овај пук чим изађе на ону страну клисуре, наиђе на једну бугарску заседу, која га одмах дочека ватром, и у борбу увуче. Борба ова трајала је до мркле ноћи, и свршила се без икаквог осетног резултата, на штету овога пука, који је ту знатне губитке претрпео.¹⁾

Командант дивизије, кога смо раније оставили на изборишту Е, стојао је на томе месту све док борба није била у велико развијена и видело се да

¹⁾ 70, које мртвих, које рањених.

све правилно и успешно тече. После тога, изашао онет на Дел, батеријама које су тамо дејствовале. Ту, на томе месту, остао је само неколико тренутака, па је одмах затим отишао на десно крило, готово сам без икога из штаба, одакле се после кратког бављења онет вратио код батерија и ту остао до краја борбе.¹⁾ XI пеш. пук и морав. артиљеријски пук провели су следећу ноћ у биваку на бив. бугарском положају; X пук у селу Вранчи на улазу Клеуре, а XII пук на изласку из ове пред Плочом.

Бригадни ескадрон са дивиз. штабом у једноме засеку села Вранче, западно од Дела. Дивиз. коњница напред на изласку из Клеуре тамо где и XII пук.

¹⁾ Чиз је командант изашао по други пут батеријама и видео да ствари успешно иду, окренуо је се одмах своме начелнику штаба са речима:

— „Направи извештај за Краља!“ —

Овај на ту заповест одмах седне иза батерија капетана Ђокића, и пошто изнине у главном ситуацију каква је у томе тренутку била, врати се натраг да узме подине командантов и да извешће пошаље. Али команданта тамо небезе; отишао на десно крило! У повратку овога суверетну се објасна, и командант и начелник штаба, и кад га овај замоли за подине извешћа, он, као да пре тога ништа није било, окрете се, у једаред истоме са речма:

„— Идите одмах напред; оно где Бугари нуде предају. Нађите се са капетаном Ангеловић, па направите услове предаје и шта урадите ја ћу одобрити“ —

„— А извешће Краљу?.. —“

„— Махните се сада извешћа — рекао је он своме начелнику штаба на то —, ја ћу га сам направити и послати. —“

Начелник штаба по одласку нађе бугарске положаје празне; Ангелова и Бугара нигде! Доцније, видело се да је ово био један прост виц, који је циљао на то, да се начелник штаба укљони, како би се лакше извешће краљу о борби овој послало другојачије, а не онако како га је начелник штаба био намеравао. —

И тако је у ствари и било!..

Последница овог свега била је то, да се већ сутра дан у вече проносило у штабу врхов. команде како је Шумадијска дивизија у борби код Вранче заробила читаво 2 пука Бугара, како је то пријчајна и славна победа била, ит.д. ит.д., — ма да се после видело да од свега тога није било ништа, да је то била гола измишљотина.

Тако знају браћа наша „из Аустријске војске“!.. На дед перестите сад да су дошта јунаци!..

Дана овога кад је се тукла борба пред Врапчом (3. Нов.), Дунавска дивизија је била узела Цариброд и дошла пред Драгомански кланац.

Дршнска стојала је као резерва на ушћу р. Мукавице; а Моравска још је лежала пред Трином, јер борбом овога дана није могла ништа да усне...

Поглед на ову борбу. — Напред смо казали, да је ова борба била без значаја, кад се узме у обзир њен ранг према другим озбиљнијим борбама. Овде је прилика да кажемо, да је ова борба и невредећа по начину како је била вођена и бијена. О поучности и да неговоримо јер спротице у томе погледу не познајемо...

По задатку и приликама у опште, и предводница и главна трупа, па и све остало у саставу дивизије требале су сасвим другојачије да раде.

Предводница форспрајући напред, требала је одмах, чим је на противника наишла, да се развија десно или лево од пута (остављајући другу страну слободну за развој, позадинх трупа) и да *ватроли одмах изазове Бугаре да ползгају свој по целојне својне фронту одкрију.*

Командант дивизије, који се и онако налазио код предводнице са штабом могао је одмах *без оклевања* да промотри све што је пред њиме било и одмах да донесе одлуку за борбу. Ту би се могла израдити и у брзо послати по ордонасима устмена наређења за све делове, који су још на путу тако, да свако од ових зна унапред где ће се из маршеве колоне или из *предуготовнога положаја* (ако проматрање буде дуже трајало) развити, и које место у бојном реду заузети.

На тај начин била би извршена неосетно и без каквих тешкоћа једна тактичка природност која би се састојала у томе што би X пук заузео десну страну пута и преко Дела пружио се до под Орли Крш. XII пук пешадијски дошао би из маршеве

колоне по реду први и развио би се одма лево, те продужио бојишту X пука. Артилерија би заузела исто место, које је иначе имала, а XI пук, који је на зачељу главне колоне маршовао небн задоцнио, него би заузео резервни положај, и то не десно иза Дела где је био XII пук, него лево позади овога који би сад био на левоме крилу и средњи општег нападнога фронта, јер је то крило имало решавајућу улогу а противно само привидну.

Услед овога и цео ток борбе ишао би, правилнији и природнији.

Предводница би ступила у борбу одмах у целим откривања положаја противниковег, и небн онај свој батаљон морала слати на лево крило.

После осматрања, трупе би свака за се добила потребне налоге за борбу, *а небн остала без овна, као што је у ствари било.*

XII пук небн морао бити као резерва иза крила које је имало по природи ствари да води привидну борбу него на левом крилу; пити би XI пук морао на онако необичан начин *у трку из колоне удвојиче редова ући у ватру*, него би, напротив, прибраи и одморан заузео место опште резерве иза левога крила, где му је у ствари место било.

Даље и све остало позади бојног распореда било би такође на својим местима, које им је у бојном реду уопште принадало. Нарочито ово вреди за санит. дивизијску чету, која би, у том случају, за цело, похитала боље и на своме месту била много пре, но што је то у ствари учинила...

Неузимајући у обзир то, што би цела борба правилније текла, и што би можда и мање жртава у њој пало, довољно је ако само толико кажемо, *да би се иста и пре и за краће време свршила, те се небн на њу изгубио један цео толико драгоцен дан, који је у то доби више вредно него у другим приликама неколико таквих дана.*

Како је у опште још у почетку ствар била поведена хрљаво, лако се могло догодити да се са нападом на Вранчи неуспе и читав једна дивизија на тај начин компромитује. Што тога није било, једино се има приписати особито добром дејству артилерије и бројној превази наших трупа.

Борба на Вранчи, ако дакле и неснада у ред бораба од значаја; она је зато с друге стране толико поучна што се из ње најбоље види како је кадра и шака људи да за читав дан марша закасни читаву једну дивизију. — само кад се хрљаво води и неуме са њом да управља!..

Што се пак Бугара тиче, за њих се може рећи да су у овој борби постигли своју циљ и потпуно испунили свој задатак...¹⁾

Наставак операција — Марш Недељшту. — По општем задатку, који је био регулисан оперативним планом, правац даљег кретања ове дивизије најприродније је водио к Сливници и Софији. После борбе на Вранчи, дакле, требало је хитати што пре тамо, концентрисати се за одесудну битку, и ову тући пошто по то са највећом одесудношћу, пошто је од тога зависно цео исход рата. После тога наступиле би на самом ратништу вероватно друге прилике и терет рата, као и сам задатак, појединих дивизија, постао би невероватно лакши.

Да је тако требало радити нема никакве сумње, а да се ми у томе неварамо видећемо одмах из онога што после овога долази...

— Сутра дан (4 нов.) ништа се није предузимало. За даље кретање ништа није такође било на-

¹⁾ Оно што је у „Отаџбини“, са. за Јун ов. године, стр: 385—389 о борби на Вранчи приказано, није верна копија дотичнога мемоара. Доктор Владан Желећа да учини поштеди у стилу исправке, терао је у томе толико далеко, да је мењао чак и по неке читаве реченице, а друге додавао. Највише пада у очи овај додатак на стр. 387: — „де смо ми стајали, храбро и хладно“ јер то нема у дотичноме мемоару. Владан. — као Владан!..

ређено. О Трну у опште мало се или готово ништа није знало; јер никакве везе међу суседним дивизијама није било.

Узрок овоме оклевању нема сумње да је било то, што је командант дивизије чекао на више налоге односно кретања даље, те зато ништа није ни наређивао. Но да неби остао сасвим без дејства, он са штабом пође овога дана још зором из свога стана и дође на улаз Врапчанске Клисуре к десетоме пуку. О Трну ту такође ништа позитивно несазна; јер се доиста ништа није могло ни знати. Веза стална између ових двеју дивизија је свагда оскудевала. Али зато он је онет морао нешто да ради, али шта? Да оперише. Услед овога он се одмах реши да дејствује у правцу Трнске позадине, да би олакшао тако задатак суседне дивизије која је овога јутра још стајала пред Трном.

У то име заповеди: да XI пук и 3 батерије морав. арт. пука остану на положају где су и законични и ту да чекају даље заповести. А са остала два пука једном батеријом и коњицом реши се да се баци на позадину Трнске посаде.

Распоред за то био је одмах начињен, и гласно је овако:

Један батаљон X пука да се прида команданту XII пука, а командант X пука са остала своја два батаљона да маршира преко планине у правцу на Филипован, са задатком да одцени Брезник од Трна.

Остала четири батаљона на *Плочи* да остану и да се пађу ту за сваки случај, где ће се наћи доцније и командант дивизије са својим штабом. Но како је ту већ био XII пук, то је требао да дође само још онај батаљон X пука, што је за овамо одређен и батерија, па цела трупа одређена за ову страну да буде на своме месту.

Већ се готово расвнтало кад је ова наредба учињена и послата на извршење и кад је се командант после тога кренуо са штабом к Клисури и Плочи.

Како је Плоча један вие који стоји у кућу
спроку раскрића путова Три-Брезник-Пирот, и како
је тамо између наших и бугарских предетража чарка
одпочела, кад је командант пазасно из Класуре на
противну страну — то су се и пушке лено чуле.

Тада је било 7½ часова.

Командант XII пука, који је се десно на путу одмах по излазу из Клеуре, и који је знао шта је напред, у сусрету са командантом јави се овоме и том приликом и извести га о стању ствари напред, а то је да је једно мало одељење Бугара засело на страни виси налазећег се десно од пута Три-Брезник, према Плочин, и да одатле из својих ровова пуца на наше пиљбоке и у општо пиљбоchini низ, који је на Плочин, и са стране ове.

Није после овога прошло ваљда ни 10 минута, па је цео штаб са командантом био на Плочн.⁴⁾

Чарка постане уједаред већа. Бугари су пуцали из бусије и из низине а наше трупе са својих места и са висине. Незнамо каквим случајем, тек се и на левој страни, опет на вису широку Плочу осу ватра. Тамо беше један цео батаљон XII-ог пука, који се веране по кршевима и отуда час плотуне а час стрелачку ватру обарање. У тај мах и батаљон на Плочу појача своје предње делове, па се услед тога и тамо отвори јача ватра. Наста у једаред права борба; али против кога и са ким ништа се није видело. Све што се приметило то су била два стрелачка рова широку Плочу, на оној страни пута Три-Брезник, из којих се час по који плотун а час по која пушка чула.

⁴⁾ При овоме напредује рекогносцирању, морао је штаб прећи преко једне стране пре него би на Мочу изашао, на којој га Бугари на рововима на противној страни поздраве са неколико пушчаних. Срећом, те се у близини нашло неколико селских козеба, иза којих је се и командант и цео штаб *тринуто* склонено; иначе би било ту жртава...

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

..PAGE DAMAGED..

РЕСНОРА

Два батаљона, дакле, стајала су овде сиром два вода Бугарска и борба се тако водила са трошењем муниције у ветар. Да се ватра прекине, нарочито да левој страни, није помогло ништа. Нико није хтео да чује на тој страни — ни трубе ни гласа! Забадава се са Плоче викало и наређивало да се ватра на суседној страни прекине пошто се нема ништа пуцати, све је било узалуд. Пуцњава је трајала ваљда читав сат и то безцелно и у ветар.

Међу тим и поред оне раније пуцњаве и поред ове доцније; опет се видело да у ствари то све није било ништа. Услед тога командант се реши да остави Плочу и тек што беше пошао а уједаред му донеше заповест врхов. штаба, — *да са дивизијом маршира Сливници, а један пук да остави према Трну у долини Морав. дивизија.*¹⁾

То наређење одмах изазове друго у основу ново; а то је, да се раније учињени распоред трупа измени и X пук сав, уместо да иде Филиповцу, да маршира Врапчи, одакле ће са осталим трупама даље Сливници. Остале трупе на положају Врапчанском да се спреме за даље кретање.

Кад је овај налог примљен било је 8½ часова.

После овога није прошло ваљда ни четврт часа па је пуцњава на Плочу сасвим престала. Обе чаркајуће стране најпосле ућутале су. Али место тога одночне груканье тонова код Трна.

За команданта Шумад. дивизије Плоча није имала никаква значаја ни пређе, а после овога још мање. Пред њим је стајао сад већи и важнији задатак, а то је: да се окане чаркашења и трошења

¹⁾ Заповест ову, подписао је начелник врхов. штаба и она је од прилике гласила овако: — *„пошто се сутра очекије на Сливници значајна битка, то оставите тамо један пук пешадије а са остатком дивизије марширајте у правцу истога места, како би дошли на десно крило дринске дивизије, која наступила до оцем Јукашнице.“* —

времена узалуд на Плочи, него да хита пошто по-
то к Сливници као месту главнога судара.

Да хита одмах Сливници, требало је поред оста-
лога, и зато, што је могао знати да је Дунавска
дивизија сувише истакнута, и да је зато положај
њен био веома критичан, а и Дринска је била на
маршу уз Лукавцу, к истоме објекту. Требало је,
дакле, још само ова дивизија да дође на време и
место борбе па да се 5-ог Новембра рано са трима
дивизијама бије одесудна битка.

И донета, стратегијска комбинација у основу
неможе боља бити, јер Бугари дотле још небијаху кон-
центрисани. Једина мања ове комбинације могла би
бити то што за фронтом ових трију дивизија није
имало никакве опште (стратегијске) резерве. Но и
та околност одмах пада по себи, кад се само добро
процене све ондашње прилике у којима су се Бу-
гари налазили.

Но како му драго. Било ово или оно, — главно
је то да се тада према ондашњим приликама могло
сванга паредити на онет да ненадне добро, само ако
се наређења тачно и брзо буду вршила. Јер оно
Бугара што је држало Драгоман, заплашено отишло
је било ка Сливници, куда су се дан пре повукле
и трупе њихове са Врање. Међу тим тамо су ју-
риле и трупе из Румелије, границе Македонске ит.д.
али су ове биле још далеко од свога објекта. Ово
све пак доказује, да је на страни Бугара тада била
овладала општа журба и забуна, *и да је то све тре-
бало што пре користити*, ако се на повољан резултат
озбиљно хтело мислити.

Но при свем том, при свој тој њиховој толикој
забуни, онет не може се рећи да они ишеу за први
дан на Сливници били прилично прибрани и спреми,
пошто су у то доба 10.000 војника тамо имали.

Прикунити се, дакле, према Сливници са три
дивизије, и са том тако скупљеном снагом уједаред

сложно групути на овако слабу снагу Бугара и ту потући их пре него им појачања стигну, није била ни лоша мисао, ни необична ствар, — особито кад се узме да је јачина трију наших дивизија износила на 25.000 војника.

Но то неби било све. Даљи резултати и последице овога првога успеха стратегијскога, у току даљих операција били би извесно пенадмашни. Наша војска том битком морално ојачана без сумње јурила би даље без обзира, тукући на своме путу једно по једно придолазеће бугарско одељење к Сливници. Победа на Сливници, према овоме, донела би даље читав низ ентних победа, тако, да би 6-ог, а најдаље 7-ог Новембра и цео рат вероватно био окончан.

Да је пак наш Врхов. штаб на ово све мислио о томе не може бити сумње, јер иначе како би се другојачије могло протумачити оно наређење за напад 5-ог Новембра ујутру, наређење које је тражило скупање дивизија 4-ог Новембра у вече пред Сливницу.

Но баш нека буде и другојачије; за нас је главан само факат да је напад за горњи дан био наређен, и да је Шумадијска дивизија у то име са Вранче ка Сливницу била позвана. Што се тиче осталих дивизија, Дунавске и Дринске, оне су морале на сваки начин нешто више знати о овоме налогу за напад, бар ако ништа друго оно толико, које ће им труне бити десно и лево сутра дан у борби. Јер иначе без тога зановест неби била потпуна, а то није могуће ни замислити. Више је дакле по вероватно, да је дунавски дивизијар знао још унапред 4-ог да ће му у вече Дринска дивизија бити десно, а овај последњи да ће Шумадијску имати у продужењу свога деснога крила.

По свему дакле излази да је 5 Новембар требао да буде значајан дан у историји овога рата, а

да то у ствари буде, све је зависело од тачнога извршења добивених налога и разумевања својих задатака, на страни команданта дивизија.

Да продужимо сад, после овога, излагање догађаја даље.

Кад је палог врхов. штаба на Плочу стигао, казали смо да је било 8¼ часова, као и шта је по њему било наређено.

XII пук са 1 батеријом остао је на Плочи да подупре рад морав. дивизије од те стране при заузимању Трна, а остало (XI пук) враћало је се назад Вранчи. По томе чим је се остатак дивизије прикупило ваљало је маршовати даље у одређеном правцу — к Сливници. Тако је бар требало да буде.

У 11 часова све трупе биле су примиле потребне налоге за кретање; али како се на X пук, незнамо ни данас зашто, дуго чекало, то је још доста времена после овога морало се изгубити док је и он на онште збориште дошао. Сад је тек требало трупе намирити и уредити, те се и с тога морало опет изгубити, тако да се дивизија једва могла кренути са Вранче тек у 1 час по подне. И кренула је се. Али куда? — Држите ли, читаоче, да је она отишла најкраћим путем за Сливницу, камо је требала да иде? Не! — она није тамо отишла, него је уватила правац лево, и као што ћемо даље видети преко Круше стрнала се у долину Лукавице, управ на реп Дринске дивизије!...

На челу колоне овога дана марширао је XI пеш. пук, 3 пољ. батерије за њим, чета пионира и одељење санитета; даље позади на приличној и несразмерној даљини X пук и возови. Ескадрон бриг. коњице са командантом као стража, а дивиз. коњица напред, пред целом колоном.

Пред сам мрак предводница дође у село Недељинште (хонови) и ту остане да ноћи. X пук, пошто

немогне даље, остане да учини оно што и предводница у Круши; остало даље за овим све дуж пута.

Бригадни ескадрон и штаб дивизије у Неделштуру; дивизијска коњица у Чекашцу.

То, што је Шумадијска дивизија ударила овим правцем, (а не тамо где је требало) променуло је општу ситуацију у основу, тако да је положај дивизија 4 Нов. у вече постао уједаред овакав:

1. Дунавска дивизија прошла Драгоман, теснац и дошла до Три-уши;

2. Дринска, наступала долином Лукавице и дошла у вече у Драгошнице и Брложницу.

3. Шумадијска место да буде десно од Дринске дивизије и у непосредном додиру са овом, — она у Неделштуру 25 к. метара, иза ове!...

4. Моравска око подне узела Три, оставиле тамо нужну посаду (од II класе)¹⁾ и продужила пут даље Брезинку.

XII пеш. пук, са батеријом, са Плоче вратио се и ноћ провео на путу између Круше и Вранче.

Ко сада после овога загледа у карту поле нажаливо тај ће одмах видети:

1-во Шумадијску дивизију сву распарчану и готово растројену на путу од читавих 15 к. метара дужине (од Вранче до Неделшита), и

2-го Да је ова цела дивизија дошла у позадину Дринске дивизије; уместо што је требала да буде десно и у једној висици са овом.

Даље, видеће се одмах и то, да се при оваком односноме положају дивизија није могло више рачунати на јединство и заједничко дејство њихово у датој тренућу и одређеном месту, пошто Шумадијска дивизија тиме што се повукла са главног маршевног стратегијског фронта, и отишла у позадину није више била у стању доћи на одређено

¹⁾ Док постигне I пеш. пук са Влашице.

јој место, пошто јој је требало најмање још 25 к. метара да прође, док на одређено место стигне. Међу тим, као што се види, то се није могло постићи још истог вечера, без опасности да се и онако растројена понова поћним маршем још јаче растроји и до неспособности за борбу доведе. То пак није било могуће ни зато, што је линија за продужење марша (Чеканац, Вруеник, Пингтен и Новалириш) била одвећ тешка, услед врлетности и непролазности земљишта тако да је туда био тешко, као што ћемо даље видети ићи и дању а камоли поћу.¹⁾

Но при свем том, врхов. команда ништа незнајући тачно о стању дивизије ове уопште на маршу и држећи да је и све остало позади онако крешко и чило као оне трупе што су за видела дошле у Недељинте, — није ни сумњала у то да ће командант по кратком одмору одмах наредити кретање даље, док не прине на место, на се тако и изјасни. Али командант, који је пре свију раније отрчао у Габар да види Краља, напротив, изрази се противно, и заште да дивизија му ту ноћ проведе у Недељинту, наводећи за узрок томе изнуреност трупа и оскудицу хране, што је све требало накнадити те ноћи.

Тај захтев се одобри и дивизија шумадијска у место да марш продужи даље, заноћи на прузи Врапча-Недељинте-Чеканац ову ноћ.

Овако очевидно онемогућен напад, наређени највишом заповешћу за 5 Новембар, морао је бити новом наредбом још исте вечери одложен за 6-ти, — док шумадијска дивизија не стигне на место, камо је још пр. дана требала да буде!

Сутрашњи дан (6 Новембра) затекао је тако две наше дивизије развучене на једноме дугачком

¹⁾ Линију ову дало је операт. одељење врхов. штаба.

фронту (од Три-ушију до Драготинаца), који је из-
 носно више од 10 к. метара, без јаке међусобне
 везе, а пред узаним и скупљеним положајем бугар-
 ским са толико исто снаге. Према овоме ситуација
 4-ог Новембра у вече била је овака:

Моравска дивизија, овога вечера у Филиповцу;
 сутра дан продужује пут даље Брезнику.

Шумадијска, у Недељиншту; идућег дана долази
 на место где је требала бити пр. дана.

Дунавска и Дринска на Три-уши, односно око
 Драготинаца.

Но како на војни уопште, као што смо напред
 на једноме месту казали, прилике се веома пагло
 мењају, и, како небива увек оно што би по која
 противна страна желела, то је исто и овде се догодило.

Дунавска и Дринска дивизија имале су позити-
 тиван налог да не улазе 5. Нов, у акцију, и оне
 су обе биле вољне да се томе налогу покоре, али
 шта ћемо кад зато Бугари нису хтели да чују. Оно
 што нисмо ми хтели, хтели су они. Један најмањи
 узрок учинио је да нас они 5-ог ујутру нападну
 свом жестином и на такав начин, да су обе дивизије
 напред истакнуте (Дунавска и Дринска) доста
 посла имале док су борбу примиле.¹⁾ Нарочито, Ду-
 навска дивизија је била тога јутра изненађена јер.
 је управ она овоме нападу највише и била изло-
 жена, тако да је после борбе целог дана по магли
 једва своје положаје задржала.

Зашто да нас Бугари овога дана нападну, са
 њихове стране или да се реше на напад, стојали су
 јаки разлози.

¹⁾ На левоме крилу Дунав. дивизије, око големога и малог Ма-
 лова, проматрала је тога јутра наша коница и у томе проматрању по
 магли паће се непосредно пред Бугарске положаје, које одмах затим и
 нападне. Повлачење коница после изазове гоњење са противне стране, и
 појав Бугара пред наше положаје, услед чега се затим и борба са
 обе стране изроди.

Пре свега они су морали знати, одмах после пада Трна и Брезника, да ће дивизија, која овим правцем оперише, продужити свој марш даље к Сливници, и да ова пре 6-ог Новембра неће моћи до овога места доћи. Исто тако, они су знали или су морали знати, да ће и у Шумадијској дивизији, после борбе на Вранчи, требати толико исто времена за долазак пред Сливницу, јер је 4 Новембра запофила у Недељинту. Бугари су у опште службу увођења имали боље уређењу од наше, и ми имамо веома много основа у ово веровати.

По томе, дакле, они су знали да 5-ог Новембра ујутру пред собом немају више од две наше дивизије (од 19 батаљона), и то једну око Три-уши а другу чак око Драготинца и Брложнице. Чекати на 6-ти Новембар на имати пред собом уместо две, четири дивизије, био је за њих несмисао и зато су се *вероватно* одесудно и обрели са већим делом снаге своје овога дана противу истакнуте Дунав. дивизије, бранећи се само привидно противу Дринске која је поводом борбе на Три-уши одмах прешла на напад у правцу к Алдомировцу и Сливници. Да су Бугари тако мислили говори јасно и та околност, што су им баш у очи тога дана (4. Нов. увече) стигла из Софије на Сливницу знатна појачања, тако, да им је снага овога дана порасла на 20 батаљона само пешака, — сем осталих родова војске, а то значи, да су тога дана од нас били јачи за 400 људи!..

Користећи свој концентрички положај на Сливници, на поступним нападима, као из каквог центра нападн поједине усамљене наше дивизије, *које у разна времена стижу*, и тако их једну по једну тући, — нема сумње да је било далеко боље и наметније, него остати без дејства на једном месту и чекати на једновремени напад од четири наше дивизије.

Бугари су, дакле, тако и радили, а да су добро

умели мислити, и радити доказ је што им је рад ипак коректан и успешан.

Доцније ћемо видети како се свршила борба 5. Новембра по магли, према Три-ушима с једне и Алдомировца, односно Сливнице, с друге стране.

На реду је сад да видимо где је била 5. Новембра Шумадијска дивизија, и шта је она све тога дана радила.¹⁾

5. Новембар — одлазак Шумадијске дивизије из Недељиншта. — Сутра дан (5-ог Нов.) дивизија Шумадијска имала је да маршира преко Чеканца, Брусника и Пиштена у Новалириш, да би дошла на

¹⁾ 4-ог Новембра око 11 часова пре подне командант ове дивизије са начелником дивиз. штаба и пуков командантина подпуков Мостићем и мајорем Ц. Марковићем проматрао је са једнога вена изнад села Вранче у правцу Сливници. Главно је питање било којим правцем са Вранче да се иде и куда? Начелник штаба од своје стране био је зато, да се иде правце Сливници, пошто је тако гласно смисао директиве врхов. штаба. За то су била и оба присутна пуковара. Али ба-дава, командант, имао је овде своје оделито гледиште, и решио се да са дивизијом маршира не тамо где је околина мислила, него напротив да иде преко Круше у Недељинште. У то име он одмах заповеди да XI пук буде предводница, и команданту овога у исто време пада налог да јури напред, да што пре нађе г. Милковића, и да се с њим споразуме — а о чему, то је задржао за се! Случајно баш у то доба Дринска је дивизија промицала долином Лукавце поред Недељиншта.

У 1 час по подне једна се предводница кренула; кренуо се за њом одмах и штаб дивизијски са командантом на челу. Дошав овако у Крушу нађе на једнога од ордонаса официра врхов. штаба, од кога прими налог о будућем правцу свога кретања, а у исто доба сазна преко њега да је врхов. командант са штабом својим негде око Габра. Али то не буде за њега доста. Он сас тога зажели и да лично види врхов команданта, па с тога у највећој брзини само са два обична ордонаса одјашу у Габар, оставивши на путу сву своју трупу без икаквог налога и упутстава. Кад дође пред Габар ту нађе на краја, престави му се и, како и данас причају, том приликом изрази се као да је у пр. борби на Врани 2 пука бугарске војске заробио (8 батальона) што, наравно није било истина! Сас тога, једновремено, изјави жељу да са трупама својим не маршира тог вечера даље, но да се одмара у Недељиншту, *пошто му је грдна уморна и нема хране!* Услед овога, као и из разлога да су два пука бугарска ухваћена и да се немамо унапредак чега бојати, буде и налог за 5 јачачио пренаачен.

Кад је после овога одмах Врхов. командант дошао у Недељинште ту застао XI пук, морав. арт. пук и трупе ове поздравно, — онда је разбيراо од војника имају ли хране и јесу ли уморни, а ови, су на то одговорили да нити су уморни, нити оскудевају у храни!...

место где је требала да буде још пр. дана у вече. Тога ради (у 1½ часова у јутру) издата је овака маршева дивизијска заповест:

Шумад. Актив. Дивизија

№. 10.

Штаб дивизијски у Недељишту.

5. НОВЕМБРА 1885, у 7 часова
и 30 минута у јутру.

ДИВИЗИЈСКА ЗАПОВЕСТ¹⁾

ЗА 5 НОВЕМБАР

Подела трупа:

Предводница (командант; мајор Д.

И. Марковић);

XI акт. пеш. пук;

Ескадрон див. коњице; и

Ескадрон бриг. коњице;

1 пол. батер. морав. пука.

Чета ипошира;

2 вода болничара

Главна трупа:

1 батаљон X пука;

2 батерије, морав. пука.

2 батаљона X пеш. акт. пук;

детани-

{	XII акт. пеш. пук.
	1 пол. батерија морав.

рапи

{	пука.

Остатак болничара.

узеће собом и чету ипошира, која је зором послата да пут оправи.

Главна трупа позади за предводином носе 35 минута истим путем, у против показаном реду.

Возови (мунци. колоне и профијантека) да остану до даље наредбе у Недељишту.

¹⁾ Ову заповест, пошто је већ била написана, пред свима ордонансима у штабу, командант дивизије докопао је из руку начелника штаба и подерао је, наводећи за разлог томе, што он не ратује по модерним заповестима. Мало за тим, кад се одбровило, паредно је да се опет у перо издиктира, да би се накнадило у времену што би се пагубило писањем двеју заповести! Другови из школе! — Није ли оно један доказ више, да је оно истина што смо напред рекли о нашој браћи из „аустријске војске“ ?!...

Ја ћу се налазити код предводнице.

Потпис.

Зановест је била одмах послата командантима потчињеним али опет зато предводница се није кренула пре 9 часова. Требало је, дакле, чекати да се подела хране учини и остала спрема за марш изврши.¹⁾

У то доба X пук пешадије био је већ дошао из Круше у Недељинште, а XII-ом пуку и возовима требало је још најмање 2 часа времена па да и они дођу у исто место.

У 11 часова чело предводнице доспело је у Чеканац. Командант предводнице у тај мах поред осталог у своме рапорту, послатом из овог места, додао је на послетку и ово : — *„На Сливници се чују топови. Марш продужавати даље.“* — Коњница напред далеко измакла.

Чеканац је мало једно село на једној коси, на којој се долази путем који води уз једну тесну и камениту клисуру. Пионери, који су раније проишли туда, *слабо су шта од пута оправили*, него су га оставили готово онакога какав је пре тога био. Пешадија је, истина, тада лако ишла; али за артилерију је био тежак, пошто је водно општром и толико припртом страном, да се батерије туда исеу могле извући. Нарочито су биле опасне местимичне завојнице, којих је било неколико.

Како тако, после великих мука изађе и батерија предводничка на Чеканац. Морала су се расклапати кола парче по парче, па тако извлачити навише, и то помоћу конопца и људи около налазећих се. Прошло је било већ подне кад је батерија ова изашла

¹⁾ Тога јутра све је ишло као од беде. Изгледало је као да ни-
коме није било до путовања даље. Зато се и оклевало до овога доба.
Доцније ће се то још боље објаснити.

на вис, односно село Чеканац. У то доба напала је била на теснац и главна трупа, која је морала дуго да чека док јој се пролаз отвори. Десетни пук пешадијски зар и могао је проћи; али је у штабу била артилерија и трупини возови. Срећом, XII пук са батеријом још није био на теснац напшао, него је остао у Неделишту неко време рад одмора, иначе наступила би опасност да се и он у теснац не сабије, из којег после неби могао ни напред ни назад. Ако се узме у рачун време које је проведено око извлачења батерија у предводници и процени она грдна невоља, што је се ту око тога поднела, онда није ни мислити било на то да и остале батерије ту прођу, и да опет на време у Повалириш стигну.

Од X пука 2 батаљона прошла су кланац, а један је остао да помаже извлачити батерије и трупне возове, који беху тако рећи загушили клисуру.

Око 2 часа по подне тек су се ваљада прва кола на реду следеће батерије почела на вис петити али то овима је сад туда било још теже; јер је пут био ранијим пролазом веома искварен, — морало је се дакле све зауставити док се пут не оправи. Официри око батерија и остале трупе били су већ пали у очајање. Командант арт. пука који је ту такође био, није знао шта да ради, — т. ј. дал, да се враћа натраг или под оваким условима пут даље продужи. На послетку, решио се да ту остане и да чека на више палоге, јер је налазио да је то било боље и паметније.

Начелник штаба дивизијског, који је са колоном ишао, био је такође ту и старао се да учини све што је могао, али све узалуд. Сва несрећа била је у томе што се командант дивизије није могао нигде видети ни наћи. Ордонасен, који су слати да га траже, враћали су се свагда са речима: „команданта нема!“

Тек у неко доба, око 3 часа по подне, јави се он и то чак из Брусника са налогом упућеним на начелника штаба, у коме је од овога тражено да пропусти кроз теснац пешадију, а артилерију и возове трупе да проведе *путем преко Алботине(?) на Брусник и Повалирши*. Услед тога остатак пешадије од X пука и ситни делови прођу поред батерија и продуже пут даље, а артилерија и возови врате се натраг и узму пут на Алботину. Из Алботине другог пута није било за Брусник сем онога, *којим стока иде за планину*. Ићи Лукавицом из Алботине на Цоцоровац и Драготинце за Повалирши није се могло, а није се ни смело. Није се могло због возова Дршн. дивизије којима је била долина пренуњена, а смело се није зато, што је реч *Брусник у налогу искључивала* свако даље мишљење о употреби долине лукавичке.¹⁾

Пред сам сумрак, колона ова, сем возова трупних, који су сматрани да су били тренутно непотребни и као такви у Алботини остављени да поће, прошла је поред Цацаровца западно и почела се пењати десно уз једну стрму косу, пошто је најпре пред сам мрак прешла преко једне опасне дољаче. У то исто доба на главном путу из Неделиншта појавио је се био и XII пук с батеријом, који је остао био позади и колони се затим придружио.

Наступила је већ била и ноћ, а топови пред Сливницом ипсу били престали! И тада као и цео дан изгледало је да се небо од грмљаве тоновеке пролама.

У ово доба, поједине јединице Шумад. дивизије на овоме путу овако су биле смештениране:

Од предводнице: XI пук пешадијски у Повали-

¹⁾ Види се из овога јасно колико се земљините тамониће познавало.

риниу; батерија у Бруснику са пионир. четом и санитаретом; коњица у Павлиришу.¹⁾

Од главне трупе: Х пук непадјески у Пинтену; остало све на путу Алботина-Брусник.

Возови: у Недељиништу.

Командант са своја два ордонакса у Павлиришу; начелник санитарета у Бруснику, начелник штаба код артиљерије глав. трупе, на путу за Брусник ит.д. ит.д.

Једном речи једна ужасна ранитраност.

И доста је времена прошло, и великих је јада стало — док су се поједини делови колоне искупили и пред Брусник дошли. Коњи огладнели и тешко измучени целог дана јечали су и бректали као болници, чијим мукама лека нема! Пута није било, него се ишло све страном. Ако га је где и имало био је снегом затрпан, тако дубоко да се нигде познавао није.

Ко је поде имао разума и свести, ко је умео да осећа на био то старешина или прост редов, у овој се прилици није могао уздржати а да не уздахне, ако је само помислио на све што се овога дана догађало. Јер, док на једној страни тонови грувају и бој се бије целог дана, — на другој једна цела дивизија као изгубљена блуди по магли, по планинама и гударама, сва растројена и поценана — без хране и других животних потреба!..

¹⁾ По одласку у ово место причали су нам одмах неке необичности, којима се нисмо могли довољно начудити.

Веле да се пуковник Винички тада толико био заборавио, да је поводом нечага подвизнуо мајору Шековићу:

„— Зар си ти мајор?! — Ти си курв...!“

Капетана Хриетића, као командира ескадрона, веле, да је хтео еминити од дужности и тога истога вечера стражарно отерати у врхов. штаб — на се после покајао!

Први је, као што смо доцније извештени уложно протест који се до скора још није узео у пошту, а шта је други радио није нам ништа познато.

Ми ово овде бележимо само зато, да се види и да се зна, на какав начин желе наша браћа на „аустријске војске“ да уливају респект својим млађим према себи и своје пододају. —

Требао је да дође следећи дан, па тек онда да се виде трупе ове дивизије на одређеном месту — око Повалириша, до дна душе исприљене и од умора пропале. Тек сутра дан могла је се Шумадијска дивизија сва на окупу наћи у Повалиришу.¹⁾..

¹⁾ 5-ог Новембра у јутру дивизијски командант се разболи (од етомака). Тај случај тако га промени да у часу постаде још осетљивији и раздражљивији. У оваквом расположењу био је и онда кад је ранце споменутог заповест докочао из руку начелника штаба и подерао је на очиглед присутних разнота ранга.

То је била једна последица те раздражљивости. После ње дошла је друга.

По маршевој заповести командант требао је да иде са предводиоцем, но због слабости он то није могао учинити, него је сео у кола начелника санитета и са овим отишао сасвим другим путем. Начелнику штаба, само је то доставио и наредио да јане са предводиоцем за цело време трајања марша и ништа више. Тај пут што га је узео командант за се, водио је на манастир Недељинште. Коње своје оставио је био код колоне, а он, као што рекосмо, отишао на колима, оставивши код колоне начелника штаба.

Незнамо дал је случај учинио, тек доста да је командант дивизије са начелником санитета свога, на томе путу задрљао, ударивши на некакав вие куда нијеу кола никако могла ићи. Услед тога он пошаље за коње своје, који му се и доведу, од предводице, те тако је само могао продужити пут даље! Продужујући тако пут, он се само очене села Чеканца, без да се и дотакне клисуре и одатле одјурн право у Брусник.

Међу тим у то доба Чеканачка клисура била је пренуњена трупама нарочито артиљеријом, која није могла даље. Начелник штаба са командантом морав. арт. пука и командантом Х пука као што је поменуто били су такође у Клисури, у брзиш шта да раде, јер пренаправати налог без одобрења команданта и враћати возове другим путем, особито Луквином, било је донекле и опасно. Међу тим команданта од никуда да се јави! Он пак кад доспе у Брусник и кад чује тамо од команданта предводине шта се збива пред Чеканцем учини се тобож као да је и сам тамо био и све очима видео, па одмах направи налог за начелника дивиз. штаба који је одирилик овако гласно:

„Пошто је Чеканачка клисура за артиљерију непроходна, то као Ђенералштабни официр одмах пронађите други пут *преко Јалботине и Брусник и даље за Повалириш* па тамо проведите возове и артиљерију(!).

Пешадија нек продужи пут даље.“

Кад је налог овај из Брусника био експедован, начелник штаба је већ био на 50-и к. пред истим местом, камо се пре тога био упутио у цели да тражи команданта и да ниште упутства према ситуацији која је тада владала у Чекању. Овај састанак начелника штаба са командантом без сумње био је тим потребнији, што је ситуација општа била тешка и очајна, и што су прилике биле тако да је требало што пре тражити излаза из ове.

Како је Брусник био веома близу, а командант се целога дана није видео, то се овај, уместо да налог буквално изврши и врати се е места, — сувати у село, у цели обавештења и објаснења, да се не-

Док је овако дивизија Шумадијска блудела по магли као без главе, дотле су се обе дивизије (и Дунавска и Дринска) пред Сливницом цео дан бориле. Ненадајући се никако битици, оне су морале имати нарочито у почетку да издрже велике напоре док су се најпре уредиле и за одпор спремиле. Но нешто магла, нешто онет изненадноост сукоба, — еле обоје то причинило је много да се не могне потребна правилност у борби извести и да се цела борба сврши по обе онако како се пре тога није могло мислити. Нарочито је Дунавска дивизија овде страдала, јер је главни напад Бугара поглавито противу ње био управљен.

Моравска дивизија, која је после пада Грна наступила Брезнику, и тога дана поћила у Филиповцу, 5-ог Новембра продужила је свој марш даље, окупирали Брезник, и ту цео тај дан довела.

Овај кратак нацрт догађаја који су се десили 5-ог Новембра на нашој страни, објасњава довољно јасно узроке, са којих је Дунавска дивизија тога дана онако хрђаво проишла, као и све остало што је

може још горе из Алботине у Брусник, него да се иде долином Лукавице, макар да је ова била пуна возова дринске дивизије.

Постунак овај, управо то, што је начелник штаба тражио да види команданта, а није одмах отишао назад да налог изврши, — толико раздражи овога да га доведе чак до вансебности. А да је то у истини било види се и по томе, што је и несаслушав овога чим га је видео одсекао се на њ речма

„— с места јашите назад и налог извршите! — Никаква објаснења од нас неграђим!“ —

И налог је био извршен.

Ето, томе се има приписати што је артилерија из Алботине преко планине морала ићи да пађе Брусник и да претрпи оно све што смо напред непричали.

Доцније, била је ова ствар и пред рат. судом. Командант је желео да горњи поступак начелника штаба односно кричања артилерије по планини подведе под онај §, где је реч о *одрицању послушности*, и тиме да оправда закасњење своје дивизије са читав дан; али у томе није успео, јер је суд нашао да је начелник штаба од своје стране коректно радио и да код њега нема кривце.

са тим у свези стојало.¹⁾ Он карактерише даље, најинтересније радњу појединих дивизија, а нарочито *Шумадијске*, која је са њеним *отступањем* са *стратегијског маршевог фронта* у позадину најпре покварила један читав систем у кретању; створила један необичан *стратегијски перед*, и најпосле изазвала после свега догађаје, *који су неминувано морали бити последица свега што је доцније следовало.*)

Јер да командант шумадијске дивизије онако без узрочно није напустео природан правац свога наступања к Сливници, и повукао се у позадину, него да је најкраћим путем ипак четвртога у вече негде око Радуловца, где је после два дана дошао, — 5-ог Новембра ујутру биле би извесно концентрисане све три дивизије пред Сливницом. Налог издати за 5-ти небити се морао мењати и офанзива трију дивизија наших противу Бугара на Три-уши и Сливници. — који јамачно небити ништа тога јутра још предузимали у смислу напада, — испала би извесно далеко срећније, него што је то било са принудном обраном, на коју је Дунавска дивизија са Дринском силом прилика тадањих, била патерана.

По томе дакле 5-ти Новембар остао би као сјајан дан у историји овога рата, а овако по несрећи, то се неможе данас казати за њега. —

Дебушовање Шумадијске дивизије из позадине на фронт друге дивизије, развој њен пред Радуловцем и радња 6. Новембра. —

¹⁾ Генерала Милутина овога дана заменио је пуковник Хоретиг, пошто је први био са командом смењен.

²⁾ Као и. пр. онај рапорт по коме је заробљено на Вранчи 2 пука (8 батаљона) Бугара, да војници немају хране, да су уморни и да је зато потребан одмор Шумад. дивизији у Цеделишту. — Све то скупа учинило је да се налог Врхов. команде за 5-ти 6-ти и за 6-ти Новембар и да после тога дође оно, што је у ствари после дошло.

Како је овога дана Дринска дивизија била спроћу Алдомировца са штабом у Брлошници, командант Шумад. дивизије пружно је се од овога у десно и посео је са својим трупама положаје лево од Радуловца а десно до Раките, што је све чинило један фронт од 3—4 к. метра дужине.

X пеш. пук, који је прошлу ноћ провео у Пиптену, није улазио у овај распоред, зато што је по вишем налогу тога јутра морао да иде на Драгоман форсираним маршем у помоћ трупама Дунавске дивизије.

По ономе што се тада говорило, изгледало је да командант Шумадијске дивизије није посео поменути положај дотле, док се није предходно лично састао и споразумео са командантом Дринске дивизије; којом приликом било је међу њима и то углављено, да тога дана обојца у исто време нападају на бугарске положаје који су били пред њима¹⁾.

Ми засада ово овде бележимо само да се зна; а доцније ћемо видети колико је овај споразум вредно.

6. Новембра, око 12 часова у подне, једва је свршен био распоред трупа Шумад. дивизије на положају, и према њему пета дивизија стојала је овако:

XI. пук пешадијски са 1. батаљоном XII. пука на вису непосредно пред Радуловцем и јужно од овога (лево крило). Остала два батаљона XII пука, на десном крилу, источно од Раките, на једној великој висини.

У средњим положаја 2 батерије пољске. Остале две у резерви код села Радуловца.

Дивиз. ескадрон у Ракити.

Једна пољска болница и чета пионирска у Радуловцу;

Колоне муницијске у Цацаровцу, а возарки пук у Неделишту. Део муниц. колоне у Драготинцу.

¹⁾ 6. Новембра ујутру.

Болинице у Неделшину.

Трупа комора у Повалирину.

Штаб дивизијски у Радуловцу.

У ово доба Шумад. дивизија дојиста је била на десноме крилу Дринске дивизије. Али како је њен фронт износио 3. километра дужине, онај Дринске такође око 3. к. метра; растојање празно између деснога крила Дунавске и левога Дринске око 5. к. метра и фронт Дунавске дивизије на 4. к. метра — *онда излази по овоме да је фронт све три дивизије, одједно њихових положаја, износио на 15 к. метара ширине!*

Ако се сад загледа добро у ову ситуацију и овај размештај дивизија у опште на положајима пред Сливницом, — онда се може одмах уочити да су дивизије Дунавска и Дринска имале доста добро уређену своју позадину, док код Шумадијске тога није било. Профијантска колона, Муницијске колоне, и сви готово возови нису били непосредно иза фронта своје дивизије, него на против за фронтом Дринске дивизије (у долини Лукавице) тако, да је позадина Шумадијске дивизије од возова била сасвим чиста. Та околност учинила је те је била попуна хране и муниције тешка и готово немогућа.

Према овоме, и због овога, у тактичноме обзиру положај Шумад. дивизије био је бољи од положаја осталих дивизија за толико, у колико је у административном стајао горе од осталих дивизија; јер да се случајно морало одступати одмах 6. Новембра, онда би Шумад. дивизија на сваки начин мање сметње на путу у одступању имала од Дринске, која је иза себе имала возове двеју дивизија.

Значајно је овде веома то, да на страни Шумадијске дивизије *није овога дана било никакве борбе целог дана, нити се у то име ништа предузимало*, и ако је постајао споразум са Дрин. дивизијом за напад. Једна кратка канонада између обостраних ар-

тилерија на средини, било је цело дело ове дивизије овога дана.¹⁾

Међу тим Дринска дивизија оставиш доследна себи и ономе што је било раније наређено, нападала је овога дана, и борба топовска и пушчана код ње је одпочела још ујутру па тек око подне свршила, а то је онда кад се видело да Шумад. дивизија ништа не ради.

На страни Дунавске дивизије такође је се делимиче борба водила; али не са озбиљношћу.

Како му драго, излази да овога дана озбиљне борбе на бојноме фронту наших трупа није било — те је зато и 6 Новембар морао узалуд пронасти онако исто као и предходећа два дана.

Но тај случај није био код Морав. дивизије. Дивизија ова (од 6 батаљона) крене се око 10 часова пре подне из Брезника за Сливницу, и тек што је измакла 3 к. метара, а Бугари је од стране Радомира нападу. Услед тога отвори се на овој страни борба, која је до 2 часа по подне трајала. Борба ова свршила се тиме, што су Бугари били разбијени, и што је дивизија остала и овог дана у Брезнику на преноћништу, у место да је продужила марш свој даље. —

7. Новембар — битка пред Сливницом — Догађаји од 5-ог Новембра и последице њихове нису остале без утицаја поред осталог и на морал наших трупа, особито оних које су тога дана у боју уче-

¹⁾ Канонаду ову назвао је сам командант дивизије и то на овакав начин :

У повратку своме из Раките од XII пука, (који је био постављен на један го нис) са штабом, јаком коњичком пратњом, Бугари, опале издалека неколико платуна на њ, али како је било далеко то кулшуми нису до њега ни стизали. Да би се овоме одма одужио, кад дојде до својих топова, он нареди да се пуца на уништене Бугаре. Бугари такође почну одговарати и топовском ватром, те се тако отвори једна безцелна канонада, која није дуго трајала.

ествовали. Бугари после тога већ се шлеу онако слабо ценили као дотле; о њима је се почео већи рачун да води, пошто су већ показали да су толико јаки да на своју снагу рачунати могу. Ситуација је сад постала незгодна, па дакле и тешка.

Но чини нам се, да нико није био тада у тако тешкоме положају као Врховна команда. Дивизије растркане на једноме ужасноме фронту од 25 к. метара, без икакве узајамне везе, без јединства, и икакве одсудности! Сва тежина ситуације падала је ближе Три-ушима, јер све што се од стране Бугара спремамо управљено је било у томе правцу. Дунавска дивизија била је прва на ударцу, и вероватност Бугарскога одсуднога напада, ако би га ови предузели, била би на првоме месту противу ње. Међу тим остале дивизије које су се налазиле десно и лево далеко су биле да би се узајамно помагати могле, — нарочито Шумадијска, која је рад везе са моравцима као за инат тежила и пружала се све више и више удесно, уместо да то чини обротно!...

У оваквим приликама слабо се што одсудно могло урадити; јер што је најважније, *апсолутно није било могуће груписати све дивизије на једно место за одсудну битку*. Већ отворено дотле показана наклоност појединих команданата дивизија, да сами на своју руку раде (н. пр. Шумадијске), без обзира на главну циљ рата, и неспоразуми услед тога између њих самих међу собом, *били су главни камен спотицања највишој управи војске, и један од најглавнијих узрока, да дивизије у ово време никакви сили није била у стању скупити у једно исто време и на једно исто место*. Да је се донета 5-ог и 6-ог Новембра на своју руку радило, поред осталих многих факата који зато говоре, и који после овога долазе, служи као доказ и та околност, што Врхов. штаб о понекима дивизијама по читава два дана, услед оскудице редовних извештаја није знао ни где су, ни шта раде (н. пр. за Шумадијску)

Све ово, као и разне вести које су уочи 7-ог Нов. стизале о Бугарима (диверзија калотинском реком; напад Панице на Ржакану, итд.), учинило је да се на врху највише управе војене одмах почело премисљати сем напада и на обрану, пошто сам тадањи положај наше војске у опште није никаква јемства давао за успешну офанзиву.

Услед тога и сасвим умесно, Врхов. штаб по сретством свога делегата (шефа оператив. одељења врхов. штаба), који је уочи 7-ог Новембра био напред (на Триушима) нареди концентрацију свију дивизија оближњих (Шумадијске, Дринске и Дунавске), ближе Драгоману, односно Триушима.

Налог овај, који је, најпре примио командант Дринске дивизије у Врложници, а потом послао Шумадијској дивизији (у Радуловац), стигао је код ове последње у 12 часова ноћи (уочи 7-ог Нов.) и гласно је у главном овако :

— *„По вестима добивеним Бугари продиру Калотином. Услед тога, остушница на Цариград угрожена је и положај дунавске дивизије постао је критичан.*

У то име наређује вам се да још ноћас са вашом дивизијом марширате у правцу Баболину (за Дринску, а Драгошину за Шумадијску), како би најдаље сутра ујутру били на одређеним местима и били ближе Дунавској дивизији, за случај напада бугара на њу.

Моравска дивизија имала је наредбу да маршира на Чорул, и да буде тамо као резерва, иза поменутих трупа, које су имале бити на фронту.

У опште налог је посно на израз опасне једне ситуације услед онолике растрканости дивизија, која је тога вечера постојала ¹⁾.

¹⁾ Налог овај потпуно није био поднестан; али се, ипак јасно могло видети да га је писао начелник оперативног одељења врхов. штаба. што је потпуно изостао може бити узрок само хита и ништа друго.

Дринска дивизија, која је прва овај налог примила, још те исте ноћи поступила је одмах по њему и сутра дан осванула на одређено јој место (Баалин). Али шумадијска тако није урадила. Она није наишла *за потребно да га уважи и по њему поступи, него га као за њу невредећи одбаца и остане и даље при томе да ради оно, што је према приликама чинила на фронту још увече била за се наредила т. ј. да нападне на фронт бугарскога положаја од Радудовца до Раките!*...

На тај начин, док је, Дринска дивизија, пук по пук, те ноћи бочно кретала са свога положаја испред Брложнице, у правцу Баалин, дотле је Шумадијска мирно спавала и одмарала се, као да се ње ништа не тиче ни поменути налог, ни оно што друге дивизије у сусеству раде! ¹⁾...

Кад је команданта дивизије, његов начелник штаба пробудио са налогом врх. штаба и писмом пуковника Мишковића у руци, и ово обоје прочитао му, он је одговорио одмах на то лаконски: да он то наређење сматра да *одступање и напуштање* освојенога дела земљишта и према томе да он неће по њему ништа да ради. Кад га је начелник штаба уписао оћед што г. Мишковићу говорити, — рекао је:

¹⁾ Пуковник Мишковић, пишући горњи налог о кретању ноћу уочи 7-ог Новембра писао је у исто време и команданту Шумад. дивизије, и молио га да га извести шта буде по њетоме урадио, а у исто доба да му јави и то, где ће имати небу за њим. Том приликом он је изложио и цео ред, којим су имале те ноћи да се крећу његове трупе наводећи како ће до зоре бити готов за овим *бличим маршем!*...

Командант Шумадијске дивизије пак не само да овоме ништа није одговорио у смислу захтеваном, него је, напротив, у одговору своје навео разлоге *како неби требало да се одступи!* и како је мишља да се остане на положајима на којима се обе дивизије налазе. Другим речима, командант Шумад. дивизије уместо да је поступио по налогу и учинио оно исто што и командант Дринске дивизије, — он је покушавао, напротив, да овог одврати од извршења горњег налога, на дакле и од кретања на означену страну.

Срећом овај предлог није командант Дринске дивизије усвојио, него је поступио строго по налогу, и сутра дан на одређеном месту нашао се.

„ — Ништа!“ —

„ — Лезите на спавајте, остајем при своме спољном налогу!“ ¹⁾

И тако те ноћи Дринска дивизија одманира ближе Дунавској, а Шумадијска остане онде, где је и пре тога била.

Сутра осване дан (1. Нов.) и отвори собом оваку ситуацију:

1. Дунавска дивизија на Трипуни;
2. Дринска десно од ње на Баалину;
3. Шумадијска у Радуловцу, близу 7 к. метара од Дринске десно.

4. Моравска на путу из Брезника за Сливницу, ваљда најмање 5. к. метра од ове последње.

Цео фронт свију дивизија износио је према овоме на 25 километара; што ће речи да је на сваку од њих долазило скоро по 6 к. метара по фронту на коме су стојале односно кретале се.

Сутра дан рано (7. Нов.), као да пре тога ништа није било, — тако је безбрижно изашао командант Шумадијске дивизије на своје положаје пред Радуловцем. У Брложинци тада никаквих трупа Дрин. дивизије, као и на целој простору од Радуловца до Баалина. Желећи ваљда, да остане доследан себи и

¹⁾ То вече у штабу шумадијској вечера је дуже трајала по обичају, и музика је за сво време свирала. Све је изгледало тако, као да ћемо сутра у Софију. Командант учествовао је при свему, лежећи опуштен по својој постели.

Кад је налог горњи стигао, све је се било већ утишало, само мала група младих ордонач-официра остала је у суседној одаји да се и даље посели. Командант је међу тим био заспао, али тако тврдо, да га је начелник штаба једва пробудио у току читања. У први мах најбоље био у стању да саслуша сво читање, јер је напона био заспао.

Тек кад је по други пут био пробуден, саслушао је сав текст налога, на што је одмах одговорио, овим речма:

„ — Цисте ме требали будити. Вама је познато да је врх, команда планљива и да по њеној глави непрестано иду Бугари; а Дунавци, Јунаци, траже нашу помоћ да их ми избацимо. Ми неможемо екуда и на све стране. Ми смо наше учинили! (онде се разуме по свој прилици Бранчу!).

своме ранијем решењу он одмах узме да прави распоред за напад. По овоме распореду:

Командант XI пука пешадијскога са једним батаљоном XII пука и своја три, имао је да напада на фронт Бугар. положаја. Три батерије на средини да га у томе помажу. Командант XII пука са остала своја два батаљона и 1 батеријом да изврши обилазак деснога Бугар. крила, старајући се да што преступи у везу са морав. дивизијом. Овој колони био је придодат и Начелник штаба.

Фронт дивизије, која је овога дана имала само два пука пешадије са артилеријом пре почетка напада износио је око 4 к. метра!...

Кад је око 8 часова било све готово за покрет и десно крило колона била у положају само да се крене, дође налог да се ништа не предузима у смислу наређенога напада, пошто је командант одлучио да се тога дана ништа не ради¹⁾. По истоме налогу требала је одмах батерија са једним батаљоном да се враћа у Радуловац, а 1 батаљон да остане тамо ради везе за Моравском дивизијом.

Око 10^{1/2} часова командант дивизије стојао је на вису сиротињу Радуловца, забављајући се новим распоредом својих трупа.

Тај нови распоред био је овакав:

1. батаљон XII пука на крајњем десноме крилу близу села Раките;

1. батаљон истог пука са 2. пол. батерије на средини виса сиротињу Радуловца;

XI пук (3 батаљона) на крилу Брложичкоме;

Даље, лево један батаљон XII пука са 2 батерије (око Брложнице).

¹⁾ Заповест ову донео је коњички капетан г. Христић.

Свакоме од ових делова назначен је био поједан командант, који је у исто време био и командант онога дела положаја, на коме је се налазио. Тако, на средини командовао је мајор Сава Петковић; на кригу Брложичкоме командант пука мајор Ц. Марковић, а код Брложнице лево потпуковник Мостић. Батаљоном на крајњем десном крилу, командовао је сам његов командант.

Сем овога распореда, коме се бар у почетку није видела циљ, друго се ништа није код ове дивизије радило. Трупе, као што се види, шиле су и враћале се цело пре подне са једнога места на друго, губећи време, и заморавајући се излишним шетањима.

Наполетку сврши се и распоред; дође и подне, без да се ма шта озбиљно дотле предузимало. А шта и у осталом овде и могло озбиљно предузимати, кад се у часу по неколико разних одлука доноси, а међутим ниједна се од њих не извршује?! Раније учињени распоред сад је уједаред био претворен у распоред за обрану, *крајње пасивну*, без икаквих озбиљних разлога. Место скупљене дивизије на дотичном месту, ми је овога јутра видимо растркану на положајима, који суна износе близу 7 к. метара дужине! У место целне и ускупе снаге, она је овде постала *кордон* који је се могао свуда пробити, где је се год хтелo, само да су Бугари били овде јачи и предузимљивији. Колико се овде на тактику мислио види се најјасније из тога, што се није ни најобичнији рачун водио о целни појединих јединица, њиховоме пецању и њиховој употреби. XII пук је био распарчан, као што смо видели, тако несрећно, да је његов командант овде био спуштен на ранг команданта батаљона; а командант морав. арт. пука постао је уједаред командант једног дивизијског артилеријскога, коме је дат био један читав батаљон у заштиту!

Артилерија је, дакле, такође била поцепана, и разбацана на више страна, без икакве стварне потребе и нужде.

Но да се кренемо даље, одавде да видимо шта је после било...

Пошто је овај нови распоред био свршен и, пошто су дотичним командантима нужни напоси издати, командант дивизије, са својим штабом, пође преко Врлошнице за Драготинце, у намери да тамо руча! Но кад дође одиришке на пола пута, између ова два места он уједаред стане и као унезверен баци поглед на Три-уши.

У томе часу она борба, која је на тој страни још од јутра беснела, и коју је он као просту чарку дотле сматрао, изгледало је да му овога пута није била чарка него права и најозбиљнија битка? —

И донета, тако је у ствари и било. Дунавску дивизију Бугари су притегли на Чешњу и околини овога и, у то доба били је тако жестоко нанали, да је се из тога изродила права и најозбиљнија битка. Дринска дивизија, која је зором дошла на Баалин, у то доба била је се такође развила и ступила у борбу продужујући тако десно крило Дунавске дивизије; — ит.д.

Код овако једне јасне ситуације, за команданта Шумадијске дивизије, који је дотле читаво пола дана у нерадњи изгубио, бар тада требало је да буде пољатно да још није доцне за развој и употребу његових трупа у правцу Три-ушима, и за појав у леви бок Бугара, нарочито што је зато било још доста времена. Он је, дакле сасвим могао сада да баци све раније плузије своје на страну, па одмах *да нареди кретање својих трупа у правцу где се бој бије*, и, да је то учинио, онда, би извесно битка тога дана била решена у корист нашу, а он лично сте-

као би за сва времена право да се назове други *Дезеј*.¹⁾

Но он није хтео да постане славан као Дезеј, и ако је био у бољој прилици по овај, него је урадио нешто што нам је, као што ћемо после видети, место победе донело несрећу — пораз!..

Видећи да се на Три-уши бије права битка, он непареди ништа односно кретања својих трупа у правцу боја, него уједаред ободе својег коња, и као у неком заносу, са целим штабом својим нађе се у једаред на Баалину. — усред трупа Дринске дивизије, које мало пре тога бејаху у борбу ступиле. — а своје трупе остави на положају да стоје онако како су пре тога стојале!

Но то још није све. Кад тамо приспе сјане иза једне оближње шумице са целим штабом, умена се у трупе Дринске дивизије, где остане све дотле док цела ствар на Три-уши није била свршена!! —

Око 1-ог часа по подне битка је на Три-уши била у главноме довршена, и Дунавска дивизија Драгоману повукла се. Само још Дринска дивизија у то време борила се противу левога крила бугарскога.

За сво пак време ове жестоке ватре на Три-уши, трупе Шумадијске дивизијске стојале су и ёкрштених руку гледале са положаја Радуловачких ову

¹⁾ *Дезеј* је име једнога славнога француског ђенерала, који се прославио у свима Наполеоновим ратовима, а нарочито у војни 1800 године, кад је Наполеон I имајући пред собом аустријскога ђенерала Меласа, тукао ону значајну битку код Маринга. Онде је Наполеон био у опасности да изгуби битку, и већ се у велико почео да повлачи од Александрије к Моренгу и Сант. Ђорђију, — али баш у томе кад се на страни Француза држало да је све пропало и битка била изгубљена, јавља се уједаред са Југа Дезеј у десни бок аустријанаца и победу њихову претвара уједаред у пораз!

Дезеј је пре тога марширао на Коши, да тражи аустријанце; али кад чује глас топова код Александрије, без налога сам врати своју дивизију натраг, форсира марш и стигне на време те реши битку у корист Француза!

Дезеј је и стина онде погинуо, — али зато је остао славан!..

кобну сцену, која у очима њиховим није изгледала другојачије по као каква битчана панорама.

Битка се бије; Дунавци и Дринци живи огањ гутају; од тоновеских метака небо се пролама; сва природа је усколебана од убојнога крика, и за све има налога за борбу, само за Шумадинце нема! — Њихова браќа на Три-уши гину, и у крви се гуше, погледајући свакога тренућа на долазак Шумадинаца. — али ових нема!

И 28 бугарских батаљона, напоследку, гоне читаву једну дивизију Драгоману и Шумадинци и на то ћуте! — Ћуте, — јер немају налога за борбу!..

Тек пошто је било све свршено, пошто се на делу испунило пророчанство врхов. штаба — кад је Дунавска дивизија била на Драгоман најурена, — тек онда је се командант Шумадијске дивизије сетио својих трупа и њима отишао.

Незнајући уједино време ни сам шта да ради, а међу тим видећи да је цела ствар пропала, одлучи се најпосле да сад он напада(!). У то име заповеди: да XI-ти пук (2 батаљона) наступа у правцу Три-ушима, и тамо да нападне Бугаре; а одред потпуковника Мостића да оперише у правцу Алдомировцу и да грози непосредно Сливници.

Међу тим он лично, није нашао ни толико за нужно да бар овде остане, и борбу посматра, — него је отишао одмах после тога на десно крило својих трупа, „да тражи везу са Тошловићем!“ ¹⁾

¹⁾ Прича говори, а то је у осталом и истина, — да је командант Шумад. дивизије, кад је на Балин отишао, толико се био заборавио, да је се, пошто је претходно сјахао, умешао се чак у команду трупа Дринске дивизије и да је овима чак и налоге почео давати. Међу тим у то време прави командант дивизије налазио је се на 4—500 корака лево на виеу иза своје бојнице, посматрајући ток боја.

Начелнику штаба свога, кад му је овај у овој прилици учтиво обратио пажњу и рекао: да дотичне трупе припадају другој дивизији, и да би се из тога мешања у командовање могао да изроди неспоразум између два команданта — рекао је у љутици:

„— Ваше савете неprimам!“ —

Било је већ 3 часа по подне кад је се мајор Ц. Марковић кренуо напред са своја два батаљона у одређеном правцу. У то исто време кретао је се и потпуковник Мостић у правцу к Алдомировцу са својим одредом.

Услед овога борба отпоче пред ноћ и трајала је све до мрака, управ дотле, док се Бугари нису повукли на Три-уши.

XI пук овде је се тако храбро борио, да су батаљони, чим су у ватру ушли, као кака леса кретали се напред, најпре без пуцања, а после са овим, потискујући пред собом Бугаре уназад.

Диверсија ова, и ако невремена, опет је доста припомогла да се Бугари у своме надирању после успеха задрже.

Одред потпуковника Мостића такође је допро до под сам Алдомировац, те је и он доста учинио да се Бугари повуку из предњих положаја, које су били тога дана освојили, и да се групишу назад Сливници.

На десноме крилу, односно средњим, положаја Радуловачкога, где је отишао пуковник Винички, није готово ништа озбиљно рађено. Батерије су подржавале борбу топовску са батеријама бугарским,

„— Исте више начелник мојега штаба! —“

„— Идите где хоћете!“ —

На поновљену најаву начелника штаба, да је он то по дужности учинио одговорио је пети :

„— Идите трупама и кажите Ц. Марковићу да буде готов за кретање!“ — Што је овај направио и урадио. Доцније, кад је својим трупама дошао прво је наишао на мајора Ц. Марковића, и кад му се приближио, почео је одмах овако запознати :

„— Мито брате! — све је пропало! — Дунавци разбијени и на Драгоман натерани; Милутин отерао са комаде; Аманет ти Божић; — ено ти два артиљеријска пука (Моравски и Шумадијски,) а узми и твој пук, па иди правце Три-ушима и што урадиш урађено је...

Ја и к одеж одио је на десно крило, да тражим савезу са Топаловићем!“ —

Ето, таку је наредбу дао командант Шумад. дивизије својим трупама, по повратку са свога пута на Баални, управ онда, кад је све пропало!

а две супротне пешадије само су се чаркале, немичући се из својих положаја.¹⁾

Батаљон XII пука, који је стојао на положају близу села Раките, остао је тамо за сво време и борбио се уз трупе пуковника Топаловића, које су са те стране дејствовале.

После свега што се овога дана збијало и збило, трупе шумадијске дивизије, нешто борбом а нешто бескорисним истраницама заморене препоћиле су следећу ноћ овако:

2 батаљона XI пука на бојишту, у продужењу деснога крила Дринске дивизије;

1 батаљон XII пука из одреда потпуковника Мостића пред Алдомировцем, на положају, докле је био допрео; 2 батерије у Брложиници.

3-ћи батаљон XI пука на кригу Брложинском;

1 батаљон XII пука и 2 батерије над Радуловцем.

1 батаљон XII пука повукао се са трупама Моравске дивизије к Брезнику, и тамо негде запоћио.

Дивизијски штаб у Радуловцу; ту и бригадни ескадрон (као стража команданту), а дивиз. ескадрон на десноме крилу између Радуловца и Раките.

Остали делови на својим местима. —

Они, који су били на страни Дунавске и Дринске дивизије овога дана и оних што су овоме предходили, без сумње временом описаће све догађаје, који су се једновремено тамо збивали, којом при-

¹⁾ Покојни потпуков. Ложић и други официри, који су тамо били причали су нам сванута, о држању команданта дивизије за време борбе овога вечера на десном крилу.

— Чим је, вели, дошао к нама, одмах је наредно наљбу, а мало затим опружио се по једном лебету на земљи (код батерије), и са чутуром у руци почео грдити на сва уста час топице што хрђаво гађају час пешаке што се немичу, на коме није остављао на миру ни официре!

Пред сумрак вратио је се у Радуловац, заборавивши савршено на Топаловића и везу са њим!

ликом изнеће још више података за расветлење узрока Сливничке предаће.

Што се пак нас тиче, ми морамо да се на овоме месту зауставимо, избегавајући говор о свему што нашим очима видели нјемо.

О Моравској дивизији, реда ради, само толико можемо рећи овде, да је и она у борби овој овога дана учествовала, дошавши на бојниште тек око подне. Али како је она релативно била веома слаба (4 батаљона и 2 батерије), а притом према себи имала читав VII пук бугарски, то, разуме се и напад њен није могао успети. Услед тога и она је се повукла под ноћ, у правцу којим је и дошла, узевши сабом и онај батаљон XII пука, који је пре тога стојао код Раките.¹⁾

После свега један кратак резиме: један поглед на овај значајан дан:

1. *Врховни штаб наређује уочи 7-ог Новембра концентрацију дивизија око Три-уши, из познатих разлога. Дрински врши тај налог. — Шумадијска га неврши.*

2. *Сутра дан борба рано; Дунавска дивизија са Дринском гуша се; а Шумадијска бачена око 7 килетара десно, проба нешто да ради на својем фронту, тобош у смислу напада, затам се премисља, одказује се од овога, и решава најпосле на одбрану и пасивно поседате положаја.*

3. *На Три-уши (око 10 часова) ватра; обе поменуте дивизије боре се, а Шумадијска се распоређује безцельно, данубећи и проводећи време у нераду.*

4. *Пред подне битка највећа на Три-уши; небо се доли од пуцња топовскога, а командант Шумад. дивизије — помислите — иде са целим штабом својим у Драготинце да руча (!), — и кад дође ближе Три-*

¹⁾ Дивизија она кад је узела Три и Брезник имала је 6 батаљона. 2 батаљона оставила је у Брезнику, а са 4 остала упутила се Сливници.

ушима он онда тек види да је тамо права битка(!), да се тамо бој бије, чега ради без икаквог даљег промишљања трчи на Баалин, без обзира што оставља своје трупе без икаквог налога, далеко на положајима.

5. Кад је се већ на Три-уши ствар кидала, — Шумадијске дивизије командант код Дринске, премешао се у туђу дивизију, без икакве потребе, а своје трупе оставио да стоје скрштеним руку да гледају несрећу на Три-уши.

6. Наконлетку, пошто је све било свршено на Триуши, и, пошто је Дунавска дивизија била разбијена и на Драгоман, теснац најурена, он се враћа својим трупама, упућује их у два правца почасно, са засебним командантима, а сами трчи на десно крило да тражи везу са Томасовићем.

Последице битке Сливничке седмога Новембра, и почетак повлачења за границу. — После несреће пред Сливницом 7-ог Новембра, коју је, као што се види из овога изазвала Шумадијска дивизија, односно њен шеф, — Врховни штаб видећи из свега дотле, да се даље неможе ништа озбиљно јасно радити, — буде принуђен да нареди поћу уочи 8-ог Новембра за сутра дан повлачење свију трупа наших од Сливнице за границу. Моравска дивизија услед тога имала је да се повуче на Брезник, Шумадијска на Врапчу, Дринска долином Лукавице на Суков. мост, а Дунавска на Цариброд и даље долином Нишаве. Суков. мост био је у налогу обележен као точка око које се имају некупити сви делови војске.

Остављајући другима, надлежнијима, да говоре о томе како је текло уопште повлачење осталих дивизија, — ми ћемо се ограничити овде само на оно што се односи чисто на дивизију Шумадијску, пошто нам је ток ствари код ње најбоље познат.

Пошто су се два команданта дивизија (Моравске и Шумадијске) споразумела о начину повлачења,

још исте ноћи кад је налог за повлачење примљен, командант Шумадијске дивизије нареди повлачење својих трупа, и то *не преко Врање*, него долином Лукавице, правце на Суков мост.¹⁾

Прво су оступали возови (профијанска колона, муниц. колоне, пољске болнице, инж. депо и т. д.), затим артиљеријски морав. пук; пешадија и коњица најпосле. Ова последња задржата је да заклања одступање и да одржава додир са противником, да га заварава, док се оступ бар донекле правилно не сврши. Бригадни ескадрон коњице редуциран веома усељд грдних истрапаца дотле на 30 коња био је у свити команданта. Док су се возови овако Лукавицом повлачили, дотле је сва пешадија са коњицом била још напред, остунајући полагано у одређеном правцу.

У 3 часа по подне сви возови били су већ на ушћу Лукавице. У то време стигао је тамо и морав. арт. пук, који је, после одмора од 1 часа, продужио пут за Суков мост и тамо ноћ провео.

Али пешадија се није тако брзо повлачила. Један узрок учинио је да се она у повлачењу морала зауставити (више Габра), с тим да се опет на своје првобитне положаје врати, што после у ствари није било могуће, него се опет морало повлачење да продужи.

Тај узрок састојао се у овоме:

Кад је одпочело повлачење ујутру, кренуо се из Радујевца и штаб дивизијски. Тек што је дошао до Драготинаца, а неко команданту донесе глас, као да се код Бугара на положајима њиховим пред Радуловцем те ноћи чуло неко живо кретање, које је сву ноћ трајало. Сем тога као да се чуло и клопање гвоздених делова, што је све личило на луну, која обично долази кад се топови са виси, у низу свлаче.

¹⁾ Пуковник Топаловић уочи 8-ог, како се вели, на позив команданта Шумадијске дивизије дошао је овоме у Радуловац ради споразума, — одасле се доцне ноћу опет својим трупама вратио.

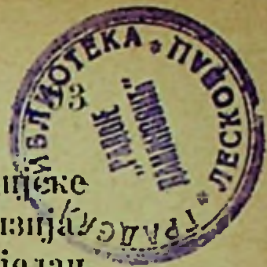
Било како му драго, — доста је ако кажемо да је такав један, врло лако и неоснован глас, — као што ћемо даље видети, — учинио да се у штабу шумад. дивизије одмах учини претпоставка да су Бугари те ноћи своје положаје напустили и Сливници се повукли.

За пуковника Биничког овакав глас нарочито је био добро дошао; он поверује у могућност и истинитост његову и са неколицином ордоналаса зашле у проматрање у правцу на Баалин и Драгоман. XI и XII пук немедијски, који су били већ на путу, буду задржати између Врложице и Дратотинца док се не види шта ће проматрање донети.

Око подне и то се проматрање сврши; али шта је се њиме сазнало и нашло, није нам познато. Само знамо од свега то толико, да је после петог пуковник Бинички написао у Габру и предао у Цариброду пред вече овога дана опширну депешу за Врхов. команданта, у којој отприлике поред осталог није одобравао налог за повлачење и трудио се свима силама да докаже, како смо се и ми и Бугари са својих положаја повукли и како је у оном времену, кад он депешира, све земљиште пред Сливницом и око ове од противника чисто. Наконлетку молио је Краља у истој депеши, да повлачење трупа обустави и поседање старих положаја понова нареди.

И доиста, на основу оваког једнога рапорта, после краткога саветовања са начелником свога штаба, краљ одобри да се налог о повлачењу ограничи у оном смислу како је предлог гласно, и нова Биничким створена ситуација захтевала.

Али, док су налози за ово били спремљени и послати командантима, прошло је доста времена тако, да је већ и ноћ била наступила. Трупе пак немачке тога дана других налога, оступале су поступно и биле су већ далеко одмакле од својих старих положаја. XI пук био је у Невљи ове ноћи, а XII пред овим. Дивиз. коњица око Неделиншта и Габра. Осту-

пање је било дакле донекле извршено код Шумадијске дивизије, а тако исто и код других суседних дивизија.

За команданта Шумад. дивизије који је на један тако склатантан начин констатовао да Бугара на положајима њиховим више нема, с правом се држало да је још напред и да са штабом дотле још није био оступио, а то се види из тога, што су зањ депеше из Цариброда у Певљу слате. Али он тамо није био, а није се дуго знало ни где је. У зло доба, тек око пола поћи, дође од некуда глас да је на Суковоме мосту.¹⁾

Пуковник Хоретиг, као заступник команданта Дунав. дивизије, провео је ову ноћ у Цариброду. Једини је био на овој страни пуковник Мишковић, који је остао код својих трупа и са овима на положају ноћ провео.

Ноћ 7-ог Новембра била је тешка а 8-ог још тежа.

Од свију команданата ваљда је био једини команданат Шумадијске дивизије, коме је јасно било зашто се палог о повлачењу преначава, а остали морали су се свему томе чудити, јер нису знали прavoга узрока.

Догађаји 9. Новембра. — Послати нови налози преко ноћ зауставили су трупе у оступању и оне су 9 Новембра овако стојале:

1, *Дунавска дивизија* с ове стране Драгомана (теснаца), између овога и Цариброда;

¹⁾ Оно, да су Бугари напустили своје положаје пред Савицом 8 у јутру и оно што је командант Шумад. дивизије пре стижу дивизијара дошао у Сукон хан истог дана у вече — никако се једио са другим неслаке. Правилно би било да, кад нема Бугара напред и он остане тамо, а не да први граби за позадином! — У осталом ми држимо да је и ово био један прост виц, коме је цел била да маскира нешто радњу Шумад. дивизије од пр. дана, и познога уласка њенога у борбу. Јер ово све ништа друго није значило, него тврдити, да две дивизије преко дан нису биле у стању сузбити Бугаре, док међу тим само доласак XI-ог пука под ноћ и улаз његов у борбу био је довољан па да Бугари напусте, не само све што су тога дана задобили, него чак и оно што су пре тога држали!...

2. *Шумадијска* и *Дринска* дивизија око Невља;
 3. *Моравска* око Врање. I пеш. пук, пошто је из Трна ишао на Брезник, пр. дана присаједино је се осталима исте дивизије :

Возови свију дивизија и артилерија Шумад. и Моравска, око Суков. моста.

Начелник штаба врхов. команде у Цариброду.

У 9 часова пре подне у Цариброду били су се некупили и сви команданти дивизија, сем пуков. Топаловића.

Команданта Шумад. дивизије, који је се још пр. ноћи разболео заступио је подпуковник Мостик, и овај тога дана прими команду над овом дивизијом. Дејствителан командант као болестан остане у Цариброду.

Према тадањој ситуацији изгледало је да није било могуће вратити се у старе положаје. Нарочито Дринска и Шумад. дивизија то нису могле учинити. Из овога разлога тога јутра рано буде наређено да се поседне Драгоманек, кланац са трупамаових двеју последњих дивизија, а ^{II} унавска, као изнурена, да се повуче назад рад одмора. Моравци су требали да се повуку постепено и да сађу тако код Невља у Лукавицу, а одатле да иду на ушће ове реке и да ту остану као општа резерва.

Дан овај употребљен је био само за распоред трупа на Драгоману и позадини. Озбиљне борбе није било.

Она паника која је у Цариброду била завладала 7 у вече и 8 Новембра, овог дана се почела са свим да губи. Дух и поуздање у своју моћ у наших трупа почело је се дизати, нарочито од кад је пропунтен глас да Бугара на Сливници нема, и да су се сви к Софији повукли. Тада се свашта говорило. Ствари су уопште тако представљане, да је се у једно време веровало, као да су обе стране поплашене једна од друге своје положаје у исто време напустиле, тако, да је између ратујућих страна остала у једно време

читава једна зона која није била ничија!.. Гласови пак такве врсте протурали су се нарочито из штаба Шумадијске дивизије у цели обмане, и ако то све, као што се после видело, није било истина. Но та обмана није дуго важила, јер се одмах о неистингу разбила. И дојеста, док су лаковерни у исте гласове одмах веровали, дотле су озбиљни мислиоци знали право стање и са погнутом главом ситуацију тадању као веома озбиљну ценили¹⁾.

Сутра дан 10. Новембра, Врховни командант, у пратњи Министра председника рано приспе из Пирота у Цариброд, како би на лицу места видео нову ситуацију, коју је командант Шумад. дивизије у своме рапорту од 8. Новембра био открио. Краља је тада пратио и његов Начелник штаба²⁾.

Из Цариброда отиде на Драгоман где се дуже позабави. Затим дође понова у Цариброт и то касно, а одатле истог дана у неко доба ноћи врати се назад у Пирот. Тада је било све јасно. Бугари су били и остали на својим положајима и после 7. Новембра, па их је било овога дана и на Три-уни. По томе сав ранији говор, тобож да су бугари напустили своје положаје 8. Новембра — била је проста измишљотина изазвана чистом спекулацијом.

Да је пак Бугара било на њиховим положајима и да је се чекало само кад ће узети офанзиву, види се најјасније по томе, што је овога дана после подне X пук имао борбу око Кренаје, и што је истог

¹⁾ Командант Шумад. дивизије овога дана ујутру, кад је у Цариброд дошао, будући незадовољан управом овог, и да би дао томе што јаснијег израза, поднео је оставку на државну службу Начелнику штаба врхов. команде, који му разлику се, није могао тада примити. Дојеста део маневар у овакој једној прилици!..

²⁾ Пукотник Вилички чим је дознао да Краљ долази у Цариброд, у један мах оадрави заборави да има заступника у команди и одмах, без обзира на то, појаше коња и јави се овоме као командант дивизије!.. На тај начин Шумадијска дивизија имала је овога дана 2. команданта!...

дана после подне поднесен указ у Пироту, којим се установљава „*команда сједињених дивизија*“ и ставља под команду пуковника Топаловића. —

11 Новембар прошао је без борбе.¹⁾ Бугари још нису ништа озбиљно предузимали, али су се као што се после видело за ово spremали.

Прошле ноћи повукле су се наше трупе са Драгомана у правцу Суков. моста и то Дунавска и Шумадијска дивизија десном, а остале две левом обалом Нишаве. Прве су се распоредиле на положају више Чиноглавца, а друге на прузи Обреновац-Планиница. Штаб команде сједињених дивизија у Суков. хану.

12 Новембар и борба на Нешковоме вису. — На страни нашој наизгурно се држало да ће Бугари 12 Новембра узети офанзиву у правцу Пироту, и то је једини разлог што се тога дана готово ваздан борба очекивала, али је није било. Тек под ноћ на Нешковоме вису, више Чиноглавца, одпочела је ватра противу трупа Шумад. дивизије (XI и XII пук). Први су почели Бугари, по свој прилици у целим проматрања, да би им за сутра ситуација била разумљивија.

Борба ова почела је у 4 часа по подне и свршила се у сумрак. Живост, којом је вођена као и нагли појав Бугара у маси са те стране, допринели су много да наше трупе претрпе грдне губитке а сем тога и да положај напусте.

Услед те борбе, а с погледом на целокупну ситуацију, држан је те вечери савет у штабу Нишавске војске (Суков. хану), где су учествовали сви команданти дивизија. Врховни командант са овима

¹⁾ Било је мало пушкарање према Нешковцу, где је рањено 7 на нашој страни. Губитци Бугара непознати су.

је стајао у свези телеграфом. Пошто се све узме у обзир, најпосле је било решено да се сутра борба неprima него рано да одпочне повлачење трупа к Пироту, а на престражи да се остави, поред бригаде коњичке, и нешто пешадије:

Дунавска и Шумадијска дивизија имале су налог да се повлаче десном, а остале две левом обалом Нишаве.

По доласку пред Пирот дивизије су имале да изврше овакав налог команданта Нишав. војске (пређе сједињених дивизија):

1, Шумадијска да заузме висове лево од Пирота, од Бериловице па на врх Басаре имајући за леђима Градашницу. Она је требала ту да се *најгорније брани од навале од Тениша и да без велике нужде ту страну непусти.*

2, Дунавска да буде у средини, држећи у својим рукама Пирот и бранећи га непосредно, везујући се лево са Шумадијском а десно са Дринском дивизијом.

3, Дринска да буде на десноме крилу и да брани висове изнад Дракине и Бари Чивлика.

4, Моравска у резерви око Блата.

Као што се види план по себи није био хрђав, само је требало извршити га.

По овоме налогу и распореду 13 Новембра у јутру све је било у повлачењу. Дугачке колоне возова и артилерије кретале су се путем Софијским од Суков. моста к Пироту, ценајући се затим једна десно, друга лево, према теме како је који део припадао десној или левој колони. Пошто трупе, нарочито возовеке, нису знале обично где су им команде и куда им треба ићи, то су нарочити генералштабни официри били напред изаслати да их упућују где треба. Једновремено десно и лево од пута одступале су поштуно и трупе пешадијске. Једном речју све поље Пиротеко од Сукова до Пирота било је при-

тиснуто војском. Сам пак Пирот био је већ загушен трупама.

На предњим положајима остали су као заштита и то X пук лево, а XIV-ти десно, са бригадом коњице. Но и ове трупе имале су налог да се по појаву противника, после кратке борбе, поступно повуку у истом правцу, куда су раније отишле њихове дивизије.

Истог дана и штаб Нишав. војске стигао је из Сукова хапа у Пирот, где застане највећу забуну. Нико није знао ни шта ће се, ни куда ће се. Становништво је било толико пометено, да нико није знао како да се у тој прилици нађе. И овај дан прошао је у тешкој неизвесности, јер Бугари ни тога дана нису озбиљно ништа предузимали. Дринска дивизија се утврђивала и то како овога дана тако и сутра дан, док ниједна од осталих то није чинила. —

Битка пред Пиrotом. (14 Новембра). — До 10 часова пре подне овога дана, са граице ништа се значајно није догодило; све је стајало онако као и пр. дана. Али после овога времена ситуација се одмах изменила, јер око 11 часова, телеграфиста са Суков. моста већ јављање, да се у околини Чиноглаваца топови чују, а мало затим да се чула и пушчана ватра.

То је био први глас о наступању Бугара. Но како је село Чиноглавци још далеко од Пирота (3 часа), то се није мислило на тако брзи долазак Бугара пред варош. Требало је претходно возови да раскрче путове и поглавито варош од њих да се очисти, а зато је се имало још времена. Исто тако било је још времена и за изпразњивање магацина, а оно што се није могло тада однети, да се остави становништву на расположеј, као што је после то у ствари и било.

Кад су Бугари дошли пред Суков мост, и позадије наше трупе испред њих оступице, могло је бити 2 часа по подне. Није после тога много прошло кад је из вароши на подобрај (код Гилана) изашао и дивиз. штаб.

Око 3 часа, по подне трупе око Пирота стојале су овако:

На десноме крилу Дринска дивизија — на подобрају између Драгине и Бари Чивлика.

У средини (Пирот и непосредна околина.) — Дунавска дивизија;

На левоме крилу Шумадијска дивизија, — на висовима изнад Бериловице и око ове:

Резерва: — Моравска дивизија у Блату.

Према овоме фронт одбрамбени простирао је се десно до вика Бошурата, источно од села Пасјаче, а лево до села Извора. Дужина овога у правој прузи износила је око 5 к. метара. Варош Пирот, као тачка на чију се упорну обрану није раније мислило, био је као главни предмет напада највише овоме и изложен.

На целоме овоме одбрамбеном фронту није било никаквих пољ. окова, што све доказује да се ова пруга раније није ни мислила бранити.

Идући тако корак по корак за повлачењим се заштитама војске наше, Бугари дођу у сам сумрак пред Пирот. Марширали су трима колонама. Једна и то средишња, била је најјача (око 16 батаљона) и наступала је непосредно долином Нишаве. Друга, левокрилна, састављена од једнога пука пешадије, држала је висове западно од села Сврдаца, Војнеговца и Дркине, наступајући такође Пироту. Трећа, деснокрилна, ишла је од Паскашије на Тешош и Крупац и даље путем Берковачким, Пироту. Ова колона имала је такође 3—4 батаљона пешадије. Артилерија и коњица, ишле су са главном средишњом

колоном, јер земљиште на крилима за њих није било подесно.

Цела пак снага бугарска која је у три колоне наступала овако Пироту износила је од прилике: пешадије 24 батаљона; артилерије 3—4 батерије и од коњанице 2 пука по четири ескадрона, перачунајући овде позадије резерве.

На страни нашој тога дана, изгледало је као да се на битку није помисљало: али да ће сутра даћ бити боја око Пирота, о томе се није сумњало. То веровање, да ће сутра дан, а не истог вечера, борба бити на мах се случајем једним измени, тако, да оно што је дотле било невероватно сад постане уједаред сасвим извесно.

Бугарска средња колона случајно дакле дође пред Пирот, пре него што је се очекивало. Велике масе пешадије, које су марширале у смакнутим батаљонским колонама, долином Нишаве, дођу најпре до села Ржане, пађу га незаузета и крену се одатле даље правце к вароши, која је од поменутог села била далеко за 1½ до 2 километра. Пошто Бугари дође дођу без икаква одпора, они зар помисле да је и Пирот празан и напуштен, па се реше, да марширају право, и неразвијајући се за борбу, онако читавим масама да га заузму. У то име они продуже марш даље, онако у колонама како су дотле шлели, имајући пред собом само један танак стрелачки низ на 5—600 корака даљине. На тај начин и у таком строју они дођу готово и пред саму ограду Пирота. Њихова деснокрила колона и ако је донекле наступала готово у истој висини са средишњом није у исто време могла доћи пред Пирот, јачачио због теренских незгода. Али зато она прође Тепон, узме Крупац и доспе пред Пирот под саму пољ. По то што смо рекли за деснокрилу колону, неможе се казати и за ону што је лево наступала. Узроци се незнају, али се толико зна, да је она тога ве-

чера толико задоцнила да због тога није била у стању доћи у исто време са средишњом колоном пред Пирот.

Са наших положаја лепо се видело кретање бугара, долином Нишаве. Који је хтео, могао је и батаљоне бројати. Позади тих батаљона пасином видела је се и дугачка колона артилерије и коњице, Безбрижност и необазривост, са којом су тада бугари Пироту наступали морала је непријатно дарнати наше команданте. Изгледало је ни мање ни више, него да су били скроз унапред упознати са целом нашом ситуацијом још раније, јер иначе неби се могло никако објаснити толика дрскост са њих стране у овој прилици.

Онда кад су се кретања овом долином јасно примечавала, као и да Бугари безобзирце наступају, потискујући нашу коњицу пред собом, Пирот је био са једним батаљоном поседнут!

Оно што је било сасвим овога за одбрану вароши намењено било је распоређено по странама северно од вароши. Тако, на прилику, на Сарлику, крајњем гребену Белаве, и Градићу стојао је од Дунав. дивизије XLIX гардијски батаљон. Иза овога лево VII. а десно IX. пук пешадијски, XV. пук био је у резерви на друму Бело паланачком широку Ђиљана¹⁾. Артилерија ове дивизије нешто на вису, а нешто на друму. Остало што се није могло развити стојало је у резерви.

Распоред за одбрану био је, као што се види, тако учинљив, да је одбрана вароши лежала позади — што се у осталом положајем самога места оправдава.

Према томе северни и западни део вароши требало је да бране трупе Дунав. дивизије.

Део вароши од стране Берилевце и Градашнице, остављен је трупама Шумад. дивизије да га оне бране, чега ради били су тамо распоређене. Тру-

¹⁾ Пук који они махом су тада имали по два батаљона у месту по три. Узрок томе редуцирању биле су борбе око Драгомана и Три-ушца, камо су претрпели знатне губитке

не Дринске дивизије, чији је задатак био искључиво да бране дебушовање бугарских трупа на пут Бело-паланачки, преко Блата, — нису могле ниуколико — по свом положају — утицати на добру одбрану Нирота.

Пошто је у вароши као што рекосмо било мало трупа за њену непосредну одбрану, него је ова била распоређена око ове и позади, то је тако рећи у оном часу кад су се Бугари појавили пред Нирот, одмах послат још 1 батаљон XIX пука да поседне предњу ивицу (ограду) вароши, те да Бугари без јакога одпора у варош не уђу, и тамо се склопе од ватре наших трупа, која је са задњих положаја долазила. И дојета, тај батаљон муњски отрчи и стигне баш онда на место, кад је наша бригада коњице била већ ушла у варош, и кад су се Бугари били прикучили са својим стрељачким низом на 6 до 800 корака пред оградом вароши.

Пред сам мрак, са обе стране почеле се осипати пуничани плотуни. Батаљон на предњој ивици вароши дочека такође Бугаре ватром. Артиљерија са Бело-паланачкога друма почне обасипати исто тако својом ватром густе бугарске колоне. То исто урадише, као на команду, и батерије са других страна, па и оне са положаја Дринске дивизије. Отвори се најпосле и пешадијска ватра са позадњих положаја, ма да за то још није било време, пошто су Бугари за ове трупе још далеко били.

Бугари, као што напред рекосмо, имали су напред један танак стрељ. ланац, иза којег су се колоне кретале у две линије, једна позади друге од прилике за 300 корака. У свакој од ових линија било је по 4 батаљона. Остало је било далеко позади такође у масама. Коњица и Артиљерија била им је још далеко.

То што се борба почела буде повод да се позадна линија бугарска одмах заустави, а предња у

маршу развија — у четне и получетне колоне. На-
 последнку, после неколико тренутака, цела прва линија
 пређе у један густ и низ, који је сад био као нека
 подпора, или ослонац ономе реткоме, који је напред
 настунао. У овакоме реду и у непрестаном сталном
 настунању, Бугари приђу готово на решавајуће од-
 стојање. Борба се развијала све јаче и јаче, док се
 најпосле није дошло до гушања и удара прса и прса.
 Батаљон који је бранио ограду вароши, онако неутвр-
 ђен држао се јуначки до мркле ноћи противу неко-
 лико пута јачег противника, непрестано сузбијајући
 више пута већ понављане нападе овога. Нешто пу-
 цање топова и пушака, нешто дивља крик бугара по
 већ ступшеној ноћи — све то обоје причинило је
 доста, да се борба претвори у прави хаос. Обоостране
 обранбене трупе (од стране Сарлика и Берилковице)
 тукле су у помрчину у правцу одакле су Бугари
 надирали; плетун један за другим разлегали су се
 као вулкани. Најпосле Бугари ошколе варош са јуж-
 не стране. Батаљон на предњој огради пошто је већ
 изгубио сваку могућност да се на своме положају
 даље одржи, одступи поступно кроз варош. У тај
 мах код Бугара настане опет дивља вика, предња
 пивица вароши падне у руке бугара и они сад стану
 наваљивати даље на варош. После тога настане ули-
 чна борба. По урлику Бугара изгледало је да су час
 ближе час даље јер се није ништа могло другојачије
 знати шта се у вароши збива. И тако варош постане
 уједаред разбојништем обоостраних трупа. Штедиње ва-
 роши више није могло бити од ватре пушчане и топов-
 ске, гранате стану сад падати и по самој вароши без
 обзира на ситуацију која је тамо владала.

У тренутку оште ломљаве и ове бојне забуне,
 са Сарлика и околине овога одмах потеку трупе
 наше остунајућем батаљону, да га могућству прих-
 вате и замену. Али је тад било доцне, батаљон је са
 предње пивице вароши био толико оступио, да је већ

близу градића дошао. Сајужен тако са трупама озади дошавшим, он сада понова ступи у борбу око градића, по без успеха. Било је тада већ 8 часова. У то време кад су се Бугари размислили по вароши и одпочели у пљачку, наше трупе нагомилане око Градића почеле су излазити из ове.

Један извапредно необичан и велики ватрени стуб, који се далеко дигао у небо, и који је у један мах осветлио цео Пирот и његову околину, уз ужасан тресак, — значио је завршетак ове ноћне борбе.

То је био барутни магацин градића, који је запаљен баш у ономе часу, кад су се наше трупе у повлачењу из вароши око њега гомилале и од које експлозије сем Бугара доста је и наших страдало¹⁾.

И тако око 8 и по часова увече битка је ова била свршена. Бугари остају у Пироту а наше трупе задрже се на Сарлаку и непосредној околини северно од вароши. Тако стање застане ноћ обе ратујуће стране.

Трупе Шумадијске дивизије, које су се тога вечера само распоређивале а никако бориле на источној страни Пирота, по висовима Бериповице и Граданинице, остале су такође и преко ноћ на истим местима. По ономе што смо напред казали, задатак је овим трупама био, да стану на пут продирању бугара к' Темској, јер би то била опасност за Дунавску дивизију, која је била на Сарлаку, и околини овога. Сем тога и за саму Шумадијску дивизију то би било опасно, у толико пре, што је то било њен једини остушни правац. Према томе јасно је од како је големог

¹⁾ Наредбу, да се магацин запали, издао је пуковник Хоретиг, мимо патог команданта вишавске војске. Да је то у истини тако, може се видети из тога, што је овај последњи извештавајући то вече команданта Дрзке дивизије о борби Пиротској, споменуо и запаљени магацин, као и то, да је тај акт извршен мимо његове изричне воље. Значајно је овде то, да се ово све данас сматра као било на прошло!..

значаја била нужна упорна одбрана ове стране, и како је тежак а у исто доба и деликатан задатак био ових трупа.

Дринска дивизија зато што је била далеко, није у овој борби ни учествовала, изузев Артиљерије.

После 9 часова у вече друмом Бело-Паланачким кретале су се наше трупе (коњица и артиљерија нарочито) у правцу Суводолу рад размештаја. Са овима били су нагризли и обострани рањеници из Пирота, на завојништа, која су дуж пута била етаблирана.

Према положају трупа и штабови су те ноћи били дислоцирани. Тако, штаб Дунавске дивизије заносио је у Суводолу, Шумадијске иза Пишора, Дринске и Моравске на положајима код трупа — између Бари Чивлика и Држине.

Штаб Пинавске војске у Суводолу, *читава два километра исеред штаба Дунав. дивизије(!)*

Са овим што доведе рекосмо могло би се рећи да је радиња 14 Новембра сакључена, и према томе, имало би се прећи на следећи дан. Али има да се помене још нешто што није без значаја, нарочито са погледом на сутрашњу ситуацију и држање Бугара пред Пиротом.

Казалисмо напред да бугарске крилне колоне ипсу стигле пред Пирот у исто време са средњом, и да је то узрок што је ова колона упала тако рећи у један коњак, између наших трупа, распоређених око Пирота. Зашто те колоне ипсу на време дошле нама је непознато; биће да је земљиште било узрок томе. Но било ово или оно, тек оне су се закачиле. Тек у пола ноћи левокрилна колона изнад Пасјаче јавља се, а то се видело по томе што је наишла на наше предетраже, и са овима у ноћну борбу ступила. Та борба трајала је читав сат, док се најпосле није утишала. Али то ипак није пореметило општу ситуацију једних и других. Бугари се зауставе код Пасјаче, *ишто узлику истакинути вис Црни*

вра, који су наше трупе дотле држале, а наши остану са предстрајкама иза овога впеа.¹⁾ Деснокрилна колоне те ноћи није се никако ни јављала.

Из овога разлога положај средњине колоне био је сувише напред истакнут, тако да је целокупан наступни фронт Бугара имао вид клинаст са врхом у средини. И баш зато, што је такав облик њихов наступни фронт имао, положај средњине колоне био је у толико опаснији, у колико је ова дубље Пироту продирала; а о Пироту, као заузетој вароши од стране Бугара није могло бити ни говора, пошто је положај наших трупа био обухватајући и према томе сваки покрет ових с криза принуђио би их да Пирот после кратке борбе оставе.

Да Бугари овако нису мислили, кад су овога вечера онако слено у Пирот ушли, као и да је ова тврдња сасвим основана, т. ј., да Пирот није могао бити Бугарски све дотле док су две наше дивизије стојале на положајима десно и лево од Пирота — најбоље ће показати следећи дан.

Продужење битке код Пирота (15 Новембар). —
15 Новембра наше трупе овако су стајале:

Лево крило. — Шумадијска дивизија на висовима око Бериловице и Градашнице. X пук пред Градашницом изнад Бериловице, а XI и XII иза овога на ономе обронку који се спушта од Пипора

¹⁾ Овај впе држале су трупе IV пука.

Мајор П. Штурм, који је овим путем командовао, чим је овај впе пао, одмах је известио о томе свог дивиз. команданта и тражио помоћ. У неко доба ноћи пошаље му се XIV пук, из опште резерве. Пук овај још није био наизда ни на пола пута дошао, а нов рапорт од петог команданта јави, да је поменути впе опет освојен од наших трупа(?) Међу тим, како се после причало, овај последњи рапорт није био потпуни; јер су Бугари сутра дан осванули на Црноје врху. Као што се види, цел овога последњег рапорта била је, да се доцније измишљеним добрим гласом, покрије у ствари постојећи зао глас. Овако опет умишља браћа наша из „Немачке војске“!

к Пироту. Артилерија у доли, на путу Пирот-Темска, *пошто није било за њу положаја(!)*

На средини, — непосредно иза Пирота Дунав. дивизија. Она је држала Сарлику и све око овога.

На десноме крилу — Дринска дивизија, на положајима од прошлог дана, прилично утврђена, јер је прошлог дана на утврђивању озбиљно радила.

Како је IV пук, са својим слабиим оделенима према Насјачи пр. ноћи у борби био слаб да се Бугарима решително одупре(?) то је овоме, као што рекосмо напред, био зором упућен у помоћ још и XIV пук Морав. дивизије.

На положају Дринске дивизије тако остала су свега 2 пука: V и VI.

Резервној дивизији (Моравској) остао је био тога јутра на расположају само I пук, пошто је II-ги оступио на Три и Денчанин кладенац. Но и тај пук који је те ноћи заноћно на 1 километар западно од Бари Чифлика, неостане читав, него мораде одвојити своја два батаљона и послати их к средингу, као специјалну резерву. Тога ради батаљони ови маршовали су од Бари Чифлика на пут Бело-паланачки док нису на своје место дошли, а командант Морав. дивизије, оставио тако још само са једним батаљоном преда управу над овим његовоме команданту а сам са штабом прикључи се штабу Нишав. војске.

I коњички пук пружно је се био лево од Бари-Чифлика. Дунавски и Шумадијски арт. пукови на положајима синоћним и на Белави, између Гилана и Сарлика.

Значајно је да се у штабу нишавске војске још пр. ноћи положај *„сједињене дивизије“* наших сматрао као критичан, тако, да се у борби, ако би је сутра дан било, није на успех никако рачунало.

Како су Бугари већ били узели иницијативу и предузели офанзиву, то је наравно нашим трупама остало само да се бране. II, како је дотадање непре-

стапо повлачење готово у основу убило сваку помисао за одесудан одпор, то се овај пут мислило код њих само о одбрани потребној зарад правилнога повлачења.

Но да би се знало како и на коју страну треба оступати, то су унапред одређени правци зато. Командантима дивизија унапред је казано, на случај неуспешне борбе овога дана, куда се треба повлачити.¹⁾

По овоме Шумадијска дивизија имала је да одступи Темској, Дунавска Белавом к Тијаловцу; Дринска ако немогне Блату и Попору, онда на Лукиницу и Љуберажду.

Моравска, као резерва, насном Б. Паланци.

Бугари видећи да су у Пироту веома несигурни реше се да се прошире и с тога први рапо нападу на Сарлику. У исто доба буде нападнута Шумадијска дивизија од стране источне. Незна се како, тек Бугари у први мах Сарлику освоје. Сем IX пука у то доба уђу у борбу и батаљони VII пука. То наравно, изазове јачу и обилнију ватру тако, да се на овој страни, најпосле, отвори права битка на живот и смрт. У то доба артилерија је дејствовала надмоћном снагом, помажући бореће се своје трупе.

Борба је почела у 7 часова пре подне на Сарлику, а после тога одпочела је ватра и на Пасјачи, крајњем десном крилу наших трупа. У исто време поједини топовски метци са Софијскога пута почели су падати чак под Сарлику. То су били бугарски топовски метци, којима су хтели Бугари да ватру наших топова пребаце на Бугарске топове, а напротив одврате од њихове пешадије, у чему, разуме се, нису успели.

¹⁾ Последнице овога корака, који тактика забрањује показале су се, као што ћемо даље видети, прво код трупа Шумадијске дивизије — на левоме крилу, — које су без озбиљне борбе, овога дана, делимиче биле одјурале у повлачењу своје чак на Бабину главу!...

Тек по који метак топовски онаџен је био са положаја Дринске дивизије на пут Софијски, противу поменутих батерија бугарских. Доцније кад су бугарске трупе почеле придолазити јаче тим путем, онда су Дринске батерије успешно дејствоваће противу ових. Борба је дотле била на целога фронту, само негде виша негде мање; грувало се готово на све стране; али од свију ових почесних бораба она на Сарлику била је најјача и најжешћа.

После 8 часова борба Сарличка пређе поступно у праву битку која се обрете сад у корист нашу. Бугари изгубе Сарлик и буду уједаред бачени на варош, која и по други пут постане поприште жестоке и крваве борбе. Топовска ватра је била на врху своје моћи.

Пошто су два предноменућа пука била већ дуго у ватри, наступи сад и XV пук и 2 батаљона I-ог пука (Моравске дивизије). Први сађе у варош и стане јурити за бежећим Бугарима. Око 9¹/₂ часова цела северна пола вароши беше већ у нашим рукама. Непрекидно и громко „ура“ проламало је ваздух на све стране. Бугари и наши измешали су се; одпочела се борба кундачки, која је трајала све док Бугари варош нису сасвим очистили. Једно одељење коњице које је тада ушло у варош да провиди праву ситуацију, гонило је бежеће Бугаре. Око 10¹/₂ часова ватра је почела да се таложн, док најпосле није сасвим престала.

Бугари су у то доба били сасвим одбијени од ограда вароши и Пирот је опет био наш!...

Али док је овако сјајно борба текла на средини нашег положаја, срећа нам је окренула леђа на другим тачкама овога дугачкога бојишта. Пошав од Тетона, овога јутра, Бугари се најпре дохвате кршних страна пл. Басаре и усред највеће ломљаве око Пирота, они у наступању ударе на трупе Шумадијске дивизије.

X пук који је се држао на странама више Бернловице, није био у исто време ухватио (посео) и теме висова од себе, у лево а нарочито црни врх, него се држао само падова на и то само овлаш¹⁾. По ономе што се о распореду овога пука зна, изгледало је да се на овој страни више мислило на одступање, него на упорну борбу, а да је то у ствари било тако, види се најбоље по томе, што је цео пук, одмах чим су се Бугари од ове стране појавили, напустно своје положаје пред Бернловицом и повукао се преко Доброг дола на Нишор²⁾.

Пошто се овај пук без икакве потребе и нужде повукао са предњих положаја, Бугари су, наравно, продужили своја нападна кретања к' положајима XI и XII-ог пука, западно од Граданинице, и ове напали.

Око 2 сата по подне ватра на тој страни видела је се само на линији где је XI пук стојао. Даље лево к' Нишору у то доба готово није било никакве борбе, сем пуцкарања по висовима северно од Нишара и Ореовице што значи да су се трупе X-и и XII-ог пука у то време већ биле повукле у позадину.

XI-ти пук, за кога рекосмо, да се борио овога дана на оброну међу Нишавом и Граданиницом, под ноћ се повукао такође к' Сопоту, а после Црно-клишту³⁾.

¹⁾ Биће да је батаљон канетана Машина имао у задатку да поседне овај вис, јер је то било његово лево крило. Зашто пак он то није учинио, него га оставио бугарима, и данас нам је нејасно.

²⁾ Пук овај, по причању неких официра, остао је на Нишору до мрака, одкуд је после, по *изричној и смелој заповести*, морао да служи као заштита осталим трупама Шумад. дивизије при повлачењу даљем к' Темској и *Бабиној глави*; а одатле, ваљда и даље Књажевцу, јер је така заповест била истог вечера издата :

Команданта пак дивизије, командант X пука овога дана само је једаред видео на некоме положају иза Нишора, и више никако !...

³⁾ Прича се и данас да су неке трупе ове дивизије (X-ог и XII-ог пука) биле 15-ог и 16-ог Новембра у одступању дошле чак на Бабињу главу, и да су се од туда вратиле тек 17-ог Новембра, што је у осталом врло могуће. —

Кад су овако Бугари отерали без по муке читаву Шумадијску дивизију, са шаком својих људи. — дивизију, чија артилерија тада није могла за се да нађе нигде положаја, него је морала да остане за сво време овога дана пасивна, — онда су они у исто време постали и господари северног дела Пирота. Штету пак коју су претрпели раније на средњем, они су овим дупло надокнадили, тако, да им је сад било само стало до нашега деснога крила, на кад и њега савладају, онда је и Пирот био по себи њихов.

И дојста, тако је и било.

Пошто су напунтањем Пирота, и успехом на своме десноме крилу били прилично исправили свој раније клинасто-испунчени нападни фронт, они напреду на наше десно крило, од чести својом левокрилном колоном, а од чести новим масама, у фронт исте дивизије.

Последња ове навале била је прво, што су се око 10 часова пре подне оба пука пешадијска (XIV и IV), која су раније била на крајњем десно крилу Дринске дивизије, почела повлачити на Бари-чивлик и Расницу¹⁾. Напад Бугара на фронт Дринске дивизије, који је око подне почет са неколико батаљона, такође успе тако, да је око 3 часа по подне цела Дринска дивизија била у повлачењу. Сама пак борба на фроту текла је у главноме овако :

Пошто је на Софијском путу развијена бугарска артилерија почела снажно дејствовати против трупа Дринске дивизије, почеле су се кретати одмах

¹⁾ Виће да је се и онде, као и на левоме крилу код Шумадијца, пре мислио на повлачење по на олбијну борбу; јер иначе неби се могло објаснити зашто 6 наших батаљона да се повлаче испред четири бугарека. Околност пак што је се за време борбе ове мајор Штурм, као командант пука, налазио на јединоме камењару 2000 корака иза бојнице, са цигаром у руци, и са још неким тада посматрао са највећом индиферентношћу борбу напред, — још јаче нас убеђује да у овоме негрешимо.

и масе пешадије њихове. У први мах избачено је било од њихове стране само два батаљона, а затим одмах још четири. Наступање је било праћено са онаком истом дреком, каква је била пр. ноћ, кад су ушли у варош. Они први батаљони имали су пред собом један танак стрељачки низ, док су позадни истурили били далеко гушћи и јачи. Даље, у позадини, стојало је још 4—6 батаљона као оншта резерва са једним пуком коњице.

Но како су прва два батаљона била слаба, то су у првome свome наступању била одмах и заустављена од ватре наше пешадије, нарочито кад су дошла на 8—1000 корака. Услед тога позадни су батаљони морали јаче наглити напред и то све јаче што су наши плотуни били сложнији.

Бугарска артилерија, са свију страна, а поглавито од ове непрестано је грувала, тукући поглавито пешадију Дринске дивизије, која је се упорно на положајима својим држала. Напоследку, притисну и позадна четири батаљона и развију се десно од предњих у облику степена.

Међу тим на положају Дринске дивизије, као што се зна није било више од 2 пука (V и VI) — свега 6 батаљона. Бојнице на обема странама појачане су потпорама и резервама. Било је већ око 2 и по часа по подне кад се осетило бугарско одсудно надирање уз дивљи урлик њихов. Битка је у то доба била доспела на свој врхунац.

Успеси Бугара на фронту окураже и оне на левome крилу те и они почну јаче надирати, претећи позадини главног положаја.

Напоследку, придонавши батаљони Бугара нагину на лево крило положаја, и како исто ни чим није било заклоњено то, разуме се, оно прво и попусти. Са њим попусте и други делови бојнице. Око 3 часа по подне, као што рекосмо, била је већ испрљена и сва резерва на страни нашој, те то буде

повод повлачењу целе Дринске дивизије к' Бари-Чивлику и Расници. *Повлачење је ово извршено у највећем реду, те због тога* Бугари нису смели да гоне, него су се зауставили на заузети положај. Под покрену се ови и даље те заузму Бари-чивлик и Расницу, као места која нису нашим трупама била поседнута.

По мери како су Бугари на овој страни напредовали, наступале су им и резерве. Коњички пук већ је био далеко изашао у равнањ испред Бари-чивлика као и њихова артиљерија. Време је било тихо и ведро тако, да је се све ово лепо прегледати могло. Сем артиљерије, која је отуда непрестано дејствовала, у правцу на белонамачки пут, коњица није ништа предузимала, него је за сво време остала на једноме месту у смакнут пуков. колони.

Коњица наша, на против у то доба стајала је испод пута б. наламачкога такође у равници, у водним ескадронским колонама. На тај начин две противничке коњице само су се гледале на 3. к. метара далеко, непредузимајући ништа једна против друге. У осталом и само земљиште као блатно и подводно, није ишло јуришу на руку.

Но како било да било, битка пред Бари-чивликом и борба на крајњем десном крилу нашег положаја решиле су судбину Пирота. Јер око 3 часа по подне пуковник Хорстиг, као командант Дунав. дивизије, имајући раније *налог да своју радњу саображава ономе што се буде збивало на десном крилу*, кад види да се Дринска дивизија повлачи и сам нареди напуштање Пирота, и повлачење, како XV-а пука, који је Пирот држао, тако и свију осталих дуж Белаве. На тај начин, око 3 $\frac{3}{4}$ часа Пирот је био од наших трупа очишћен на очима бугара, који су за тим одмах посели. Услед овога општег повлачења трупа Дунав. дивизије, дуж Белаве и путем белонамачким, које је непрестано праћено ватром бу-

гарске артилерије. — бугари пред ноћ заузму сав Пирота још и Сарник па и село Гинилан.

Тако је у ово доба стојало лево наше крило.

Ето тако је била тучена ова значајна битка 15. Нов. пред Пиротом, после које је Пирот коначно изгубљен!...

Непрестаним маршевима догле сатрвена, а повлачењем морално потрешена војска наша, као што се види, тукла је једно за другим две битке, у којима је храброшћу својом противника свога до удивљења довела, *и после свега тога, она се ипак очајно бори на вратима самога Пирота, где најпре за губи, затим за поновно крваву отимље и после свега опет без боја напушта!...*

Недоказује ли ово јасно колико је ипак било у наше војске пожртвовања; зар ови бојеви око Пирота нису примери челичнога држања наших трупа у часовима највећег некушења, где су оне као и свуда раније најсјајније показале, свој херојски карактер и своје јунаштво?! Што је ипак Пирот подлегао и пао у руке Бугара, није крива војска; криво је нешто друго, — о чему ћемо нарочито говорити доцније

Но што је најнеобичније и најчудније Пирот је пао; жртве у овом рату биле су неизмерне; *али зато опет за ниједну од борећих се страна неможе се рећи да је победила или изгубила. Обе стране остале су још снажне и способне да издрже читав низ нових бораби пре, него од нас једна буде сасвим побијена или побеђена. И, као год што се за наше трупе неможе рећи да су победиле овде, исто тако безмислица би била тврдити да су Бугари са овом битком постали победници.* Само правилан свршетак војне у опште, пошто једна војска буде за даљу војну опасанособљена, само тада могла би бити реч о победи или поразу, иначе без тога пити има победе нити има пораза.

Јер, напоследку, кад се узме да су наше трупе још биле нерастројне, а међу тим постављене на по-

докаже тако рећи несавладљиве, све са јачег даље на јачи — онда се незна, итти може знати унапред која би од зараћених страна победила а која, напротив, у овоме мистериозноме рату изгубила, у другоме периоду војне, да је само рат продужен или боље да га није интервенција сила (16-ог Новембра), прекинула.

Ми овако држимо, и мислимо да ће се са нама у овоме сложити сваки онај који војнички мисли и војнички говори. Ко пак то није у стању, за нас суд тога и невреди. У осталом историја овде неће буде најбољи судија.

Прекид непријатељства — 16-ог Новембра на обе стране прекинута су непријатељства настојавањем Аустро-угарскога посланика грофа Кевен хидера, онога истога, за кога смо напред рекли, да је за време концентрације у Нишу као сенка пратио наше трупе, и хвалио их.

Услед тога, овога дана у 8 часова пре подне гроф је примио на линији наших престража шлемо кнеза Бугарског, којим му јавља да може доћи у Пирот, после чега је одмах и отишао, у пратњи једног официра и неколико коњаника Бугарских.

После подне око 3 часа, посланик је већ био у логору нашем са одлуком у руци, по којој се непријатељства обустављају на неодређено време. У логору је нашем био тада и сам Краљ. Та одлука се саопшти одмах и свој војсци са обе стране. Доцније, овај прекид непријатељства на брзо је био претворен у примирје, средством међународне војне комисије са роком од 10 Децембра 1885 до 18 Фебруара 1886.

Тиличка војска, која је као што се зна описала према Видину до 16 Новембра, била је прешла границу, узела Кулу (Адлију) и од Бугара очистила

све земљиште до Видина. За то време покушавала је она и операције према Белогранику, у намери да ово место освоји, али јој то за руком није пенало.

Тако исто и сви покушаји, да се Видин освоји остали су без успеха. Из овог разлога како прекид непријатељства тако и примирје затекло је ову војску под самим зидовима града Видина.

Последњег дана, кад је требало да истече рок примирју, закључен буде мир у Букурешту, по коме обе стране остају једна сирам друге онако како су биле пре мобилисања војске.

Услед овога, оно што су бугари били од нашега земљишта заузели, напустили су, у размену за за оно, што смо ми пред Видином и око овога били освојили.

Поглед на овај рат уопште и операције Шумад. дивизије на по се.

Пошто смо овако у главним цртама обележили догађаје, који су се поступно развијали за време мобилизације, концентрације и рата, на страни нашој, треба да се обрнемо сад резултатима свега онога што је претходило, те да видимо: да ли је се овај рат морао овако окончати, или је било начина и пута да се цела ствар, при свем оном што се раније збијало, ипак успешно изведе.

По ономе што је напред изложено, више је него јасно, да су на овакав исход војне могла одсудно утицати само два елемента. Један од тих елемената јесте *пут* којим је војска српска дошла до рата, а други је *систем непосредне управе* трупама за време од како је рат почет па све док није свршен.

Јер све погрешке, све оно што је хрђаво утицало на овакав или онакав исход овога рата, као што је познато, догађало је се у два различна времена — пре огласа рата, и после овога, до свршетка операција. У првоме времену оличена је био рад и улога владе па на даље, а у другоме оних што су с трупама у рату непосредно управљали.¹⁾

Из овога разлога ми ћемо овде посматрати прво важност једнога, а после другога. После тога тек

¹⁾ Под речју *непосредно* ми разумемо команданте трупа од дивизијара па на ниже.

доћи ће главна ствар или питање које смо напред поставили, а то је да ли је рат наш са Бугарском морао овако да се оконча, или је то могло бити противно, што ће после бити чист резултат овога посматрања.

Сваки зна да је Пловдивски преврат дошао сасвим изненада. Но још ненадније од тога дошла је мобилизација војске наше, јер се томе пре тога нико у земљи надао није. Ко познаје све основе, све обзире, који морају бити од утицаја на решење такога једнога питања, као што је мобилизација једне војске уопште, — тај је се донета морао дуго више чудити такome једном одважном кораку ондашње владе, нарочито, кад се узме у рачун да не само што за мобилизацију израније није било ништа спремно него што и сама војска, налазећи се у извођењу своје организације и преорукања — није била за то готова.

У свима дакле уређеним војскама европским, односно државама, постоји стални обичај да се у политици државе мора водити рачуна о оружаном снази свакој на носе, јер само тако политика дотичног народа може успевати. Плашња и застрашавање у политици без бајонетскога ауторитета, није никад ниједну државу довело до славе и великих резултата. Из овога разлога, што политика земље тражи свога наслона на оружје, бивало је свагда и биће: да политика сваке државе са њеном снагом тражи да остане у тесној, сразмерној и непрекидној вези, пошто је искуством доказано да голе речи код оне прве не вреде ништа.

Но влада бивша као да није водила о овоме довољно рачуна. Тако нам се бар по свему ономе што је претходило чини. Јер да је тога у ствари било, да је се она у своје време обазирала озбиљно на оно, колико може и колико не може; онда нас за цело неби изненадила решењем својим *за ноћ* о мобилисању војске. Пре свега ту би морала да

претходи једна подужа процедура; морало би бити више, и озбиљнијег саветовања о тако важноме једном питању, уз саучешће и стручних других војника, сем в. министра, па тек да се до подобнога решења дође. Али, како тога није било, како сем владе по свој прилици нико други није био више питан за савет о намерном кораку, — то се јасно види да је влада сама питање о мобилисању решила, и то пре него што је о њему предходно довољно промислила.

Ми не знамо, шта је могло тадању владу руководити на тако један одлучан корак, да у једаред као из небуха баше са мобилисањем војске, ићи смо напослетку вољни да о томе разбиремо; али оно што знамо и што према томе можемо овде слободно рећи јесте то: *да баш у тој наглости и довољној непромишљености њеној лежи капитална погрешка њена, — она погрешка, која је била један од најглавнијих повода да се до „Сливнице“ дође...* Ми верујемо чак толико, да влада наша онда није онако у тајности ову ствар свршила, него да је се у томе правилнога пута држала *безобзирно*, да би доцније и све другојачије пенало. Другим речма, ако се неби баш могло без рата проћи, што је невероватно било, — онда би се овај занста боље извео и часније свршио.

Али како, као што рекосмо, влада ондашња није тако расуђивала, него се у место тога латила пута *изненађења*, пута *запљашавања* без довољно стварнога основа, онда су се из такога њенога рада почели развијати и одговарајући догађаји са онако неким карактером, какав су тада носили на себи кораци саме владе.

Прва последица те наглости и довољне непромишљености било је: *немање довољно хране за мобилишућу се војску* на оперативној основи. Ниш је дотле био у обичним приликама и у њему било је само толико средстава за живот, колико је требало за онај број

трупа што је се тамо редовно налазило. Неки суви-
шак, кога је било због тога што је храна спремљена
била за трупе тамошњег организма на дуже време
(обично за годину) истина је постојао; али он није
био толики да сву војску која се имала у Нишу
концентрирати на дуже време задовољи.¹⁾ Из овога
разлога, пошто хране у Нишу за све концентри-
шуће се трупе није довољно било, у почетку мо-
рало је се приступити одмах дислоцирању придола-
зећих, на брзку руку мобилисаних и још довољно
са свима потребама (нарочито возовима) неснабдевених
трупа по околини Ниша, даље Лесковцу Власотин-
цима и Белој Паланци.

Шумадијска дивизија п. пр. 30-ог Септембра
била је из истог разлога упућена у Пирот, где је
остала све до тренућа објаве рата.

Пошто нам је целу овде да читаоца упознамо
са начином изрене трупа уопште како за време кон-
центрације, тако и рата, то ћемо у главном непри-
чати како је израна код ове последње дивизије текла;
јер је то довољно на да се добије приближан појам
о томе како је у том погледу било код других ди-
вазија, на другој страни.

Кад је дивизија ова у Пирот дошла, тамо ни-
какве хране за се није нашла. Магацина хране са
потребном стацирном администрацијом, није још било.
Тако је прошло неколико дана. Стари лифранти још
су функционисали и због грднога нагомилевања трупа
почели у такој мери спекулисати, да су чак у храни
пored зрна и земљу са прашином и разним другим
примесцима давати. Међу тим, док се најиме хране
трупама ђубре издавало, у то време водио је се спор
на зизничноме путу: ко да се о снабдевању Пирота

¹⁾ По извешћу које је поднело економско одељење п. министар-
ства, министру војном 1886 године, о раду свог одељења за време рата
са Бугарима, једва је било ране у Нишу за 5 дана, у тренућу кад је
конценгрисање војске ваређено било.

храном стара, — глав. командант или обласна див. команда у Књажевцу? Напоследку, и то питање беше решено; дође комесар главне интендантуре, дође и управа магацина, образоваше се и магацини али довољно хране у овима опет небијаше. У околини се храна није могла набавити, јер је није било довољно а и превозних средстава оскудевало је. Услед тога профијантске колоне Шумад. дивизије морале су у ешелонима, онако као за време операција, да се попуњавају храном чак из Ниша, привлачећи к себи пуне, а одпуштајући назад празне на поуну. И то непрестано кретање појединих степена возовских трајало је све док (око 15. Окт.) се није успело једва да се правилни магацини устроје.

Па и тада није се бог зна колико добило. Хране је час било довољно, час је нестајало, тако да о редовном издавању исте још ни речи није могло бити.

Тако је у овоме погледу ишло све до 20 Октобра. У то доба дошле су овамо и дивизије: Дунавска и Дринска, услед чега тек тада наступи прави хаос у снабдевању храном. Већи број трупа, већа потрошња хране, а међу тим са овом је се стално патезало. Напоследку некрене опет некако питање о надлежности и ненадлежности, при чему Дунавска дивизија у сваком погледу добије првенство над осталима, тиме што је њен командант био назначен и за команданта меснога. У ово време хлеб је био тако хрђав, да му је обично кора била прегорела, док му је из средине вода ништала!

У оно пак доба, кад је рат оглашен, најбоље се види како су трупе са храном стојале, кад се каже да у проф. колони Шумад. дивизије тада није било више хране од четири дана, и то ва два дана у пекарници, а за она друга два у хлебу печеноме. У истој колони било је нешто и брашна; али која вајда, кад се на путу није могло употребити.

Ето, тако је текла израна у Пироту до дана огласа рата код дивиз. шумадијске; а тако је, ако не још горе, било тада и код других дивизија.

Као што смо рекли, у колони проф. дивизије ове, у тренућу прелаза границе имало је хране за четири дана, а то ће рећи за 2, 3, 4 и 5 Новембар. За друге дане унапредак требало је дивизију снабдевати храном из позадине, са основе, путем степена проф. колоне, т. ј. пошљањем празних кола појединих одељака (четвртине кола) на попуњу, а примцањем пуних стројним трупиним колима, ради раздавања трупама даље. На тај начин у позадини дивизије, на путу између ње и Пирота, имала би да буде отворна жива циркулација од све самних кола разних дивизија, — једних празних које иду са бојишта, других пуних са базиса.

То кретање возова профјантских, на сваки начин, морало је се вршити са највећом тачношћу и условљавало је при том добре и сигурне запреге. Јер без овога, као што ћемо мало даље видети, све је чисто идеалисање, и трупа би се само излагала узалуд ризику да се неуредно снабдева храном.

Од прилике овако нешто било је и овде. Земљиште брдно и врлетно у правцу којим је дивизија марширала, тражило је солиднију спрему односно запрега и возова, него што је била она са којом је се тада располагало. Јер спрема возовека, нарочито проф. колоне, биле у оште слабе, а запреге још и изнурене службом коју су дотле имале на путу непрекидноме из Пирота у Ниш и обратно. Ова околност, т. ј. лоше запреге и у оште никакав возни материјал, дакле, још првога дана поставио је у питање уредно снабдевање дивизије храном, баш и онда кад би у Пироту хране у изобиљу било. Једно, дакле, хрђава транспортна средства, а друго земљиште у оште, затим сумњиво попуњавање храном у Пироту, услед немања довољно хране у магацинима,

и најпосле нагло мењање правца оперативнога после прва два дана — све то учинило је да је дивизија прво неуредно примала храну из возова позадињих, а друго, да је ова после 5-ог нов. сасвим и усапула, услед утрошене понесене хране, а друге нове непридошле. Ми рекосмо да је било неуреднога снабдевања храном и првих дана, код готове хране у возовима због наглога мењања правца у кретању целе дивизије (најпре Недељинцу, а затим Новаларину) и то у истини стоји; јер иначе неби се могло објаснити како X пук, који је 5-ог Новембра целог дана на маршу провео, уморан, јадан и мучан, под ведрим небом на снегу, у вече да преноћи без коре леба у торбама, и 6-ог ујутру да продужи ипак марш даље неприхваћен храном. Таквих случајева, велико, било је доста и код других јединица ове дивизије, погледито после онога фаталнога марша 4-ог Недељинцу и 5-ог к Чекању и Новаларину.

Нешто неуредно снабдевање на самоме маршу из возова стројних, нешто пак сама околност што из познатих разлога, профџантеки возови нису могли стизати не само на време него ни после 2—3 дана из Пирота, — то обоје учинило је да је див. интендантура морала прибегавати безуспешно разним средствима да само овој невољи доскочи, а то је покушавала, неби ли се меншењем хлеба и нецивом овога у становништва местног војска бар привремено изградити могла. Али и тај покушај, који је на доста невенит начин пробан, остао је напразно, јер је становништво са својим домовима било растркано, и тешко је било због тога ма шта у том погледу озбиљно учинити.

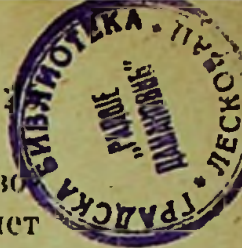
5-ог Новембра дакле трупе су многе (Шумад. дивизије) из познатог разлога, морале гладовати зато што су по врлетним местима возови стројни позаостајали, а 6-ог с тога, што фактички хране није више било 'нигде, јер проф. колона није била способна по

свом саставу и спреми у овој прилици да своју задаћу у овом погледу испуни. Међу тим војска истрапацама дотле изнурена, испрозебла од зиме и *развијена духовно* неснавањем поћним, морала је ту оскудицу јаче да осети, по што би то иначе било под другим повољнијим приликама.

И због тога, и ако 6-ог Новембра на фронту Шумад. дивизије никакве борбе није било, опет пред поћ отворила је се била јака пучњава пушчана по селу Радуловцу. — Ни свињче, ни икаква живина перната није тада остала на миру од гладних шумацаца; све је то тучено било тако, да су жене бугарске морале чунати косе своје, гледајући ужасне призоре, којима је стварни покретач била глад! У тој прилици, која неможе јасније илустровати систем снабдевања храном код ове војске, није било, ни и је могло бити икаквога ауторитета који би био у стању да спречи ову самовољу. Са погнутим главама, официри су морали ово све да гледе, без да су смели ма шта рећи, а да се неогреше о принципи чистога разлога, који се у овој прилици предпоставља и најживијој дисциплини. Колико је било у томе часу тешко дарнути у гладнога војника види се најбоље из тога, што је се то све збивало пред станом самога див. штаба, на очима самога див. команданта, који није смео ради тога ни зуба да помолн, а камоли да што по томе предузме и наређује.

И тако, Радуловац је усљед немања хране морао да се жртвује нашим војницима, да подлегне овима, а они последњи да раде у прилици овој оно од чега би се у другој стидели.

Неуредно снабдевање са храном и немање хране правилно је се тамо продужавало и даље 7-ог и 8-ог Новембра. Овога дана, као што, се зна, војска је морала повлачити се и трупе макар да су ударале у оступању на своје возове у позадини опет су трпеле у храни. Хране фактички није било, негде зато што је

у возовима није имало, а негде, што су трупи во-
зови одступали другим путем, а трупе њихове онет
сасвим другим. У данима овога одступа, било је чак
и таквих случајева, да су се на путу сусретале кола
стројне колоре са храном, која су ту на истом ме-
сту већ дан и ноћ стојала немајући куда да се кре-
ћу, пошто нису знали где су им команде.

8-ог Нов. на Суков. мосту у овоме обзиру вла-
дао је прави хаос. Из свију дивизија било је ту
кола са муницијом и храном, чији споводници тешко
да су поуздано знали где су им њихове трупе. И
тако, као што се види местимце је се дешавало да
трупе гладују стварно, а њихови возови стоје негде,
незнајући где да иду!...

То стање, у опште такав карактер изразе ос-
тао је без поправака све до пада Пирота, па и до-
цније до дана прекида непријатељства, па и после
овога ¹⁾.

Но најчудноватије ће бити кад кажемо, да је
и доцније кад су били већ вилаштовани читави ми-
лиони за набавку брашна, и кад се у Ниш немили-
це довлачило дневно по 100.000 порција хлеба —
да је и тада било неких оделења који су гладовали,
тобож зато што приносних средстава није било).
Међу тим у то доба на које мислимо (доба придо-
ласка II полива) лежало је, ваљда, на 1000 кола на
Нишком градонолу за које се онда није знало чија
су и којим командама припадају!..

Као што се дакле, из овога види, јасан је фа-
кат, да је војска наша трпела оскудицу у хра-
ни и средствима у опште за живот, за сво време
од кад су концентрисан на све док се рат није
окончио.

¹⁾ На Београ оделење пешака које је на предетрежи било, 17-ог
Новембра морало је јести само месо, јер пре тога два дана хлеб није
пришло.

²⁾ Оделења која су радила на шанчевима у околним селима Врежи-
ле, око Ниша.

Узроци пак томе били су и недовољност хране у слагалиштима ; недовољност и неспремност средстава (возова) и станечне потребне администрације, која би се за све ово имала да брине. Другим речма, наше су трупе трпеле оскудицу у храни у поменутом времену непрестано из једнога разлога, а то је : што није имала иза себе уређену *оперативну основу*. Јер да је тога било, онда неби било ништа од онога што смо напред испричали, као што би морало бити и другојачије расположење и поверење трупа у своје команданте и командире, да је се усвоје време на систем изрне и снабдевање војске у опште од стране надлежних озбиљна пажња обрађала.

Што пак то све није у своје време било предвиђено, што није било *оператив. основе* кад је требало : криве су биле само тадање прилике под којима је војска наша мобилисана, концентрисана и у рат уведена, јер оне тада у Србији најмање су биле зато повољне. Влада је ондашња дакле с' избором на то овде дупло одговорна, *јер је била неособично брза онда, кад је требало најозбиљније да мисли*.

Но та брзина њена у решавању таквих питања као што су мобилизација и рат, није остала и без других даљих исто тако озбиљних последица.

Мислећи, ваљда, да ће са Бугарском за 3 — 4 дана бити готова што наравно није имало било немогуће, као што ће мо даље видети, она је са онако исто лаким погледом превидела и друге битне потребе ратне као, што је чинила са системом изхране. Јер иначе, да њено владање у то доба није било израз тога, да је она бар у другоме чему озбиљније мислила. — онда како би се објаснити могао онај кобан факт по коме је она са 7.000.000 пешачких метака у рат ушла ! И дојета других мотива сем горњих, није зато могло бити ; веровање, да је Бугарска слаба и да ће је оно наше војске што је било мобилисано од мален прегазити за најкраће

време, њу је оснажио, њу је навео да рескира, и она је рескирала! Пошла је дакле у рат, не само без довољно средстава за живот, него и без довољно муниције!

На шта је после следовало из овога кад се очито видело да се њене наде није могле испунити, кад се видело да се Бугарска није могла за 3—4 дана прегазити?

Нешто необично 12 Новембра бој се бије на Пешковцу, после фаталнога повлачења са Сливнице, Бугари надиру у правцу к' Сукову и даље, и у сред тога боја, и у томе часу кад је питање о утрошењу муниције на последњем месту требало да буде, ту је оно било на првоме! До тада је се само дошпавало да је муниција у опште у деневима омањила, а тада је се и денешном (шифрованом) команданту Пиншавске војске из штаба врхов. команде јављало „да се муниција штеди“ — јер је нема.

Противник повратио Сливницу, и науман да дера преко сукова к' Пироту, у које име и стигао на нашу границу, и тад нема муниције?! Са једне стране трње од немања хране, са друге опет долази друга несрећа, и то у најкритичнијем часу: *немање муниције!*... Ужасан један појав, — појав који је у стању да омалодуши у часу и најобичнију снагу једне најбоље војске а камо ли шаку наших гладних војника дотле непрестано храбро борећих се. И зар је после овога чудо, што је се од овога кобнога дана датирао прво, случај „*самљубрањивања*“, и код најбољих трупа наших Шумадијана, као и оно што су Бугари 14-ог Новембра у смакнутим батаљоним колонама могли одмарширати на 3 километра пред варош Пирот, — отвореном равницом?!!...

Мислили ко да је ово проузашло из бугарског јунаштва и да су због тога они онако триумфално

пред Пирот дошли? Не, то ни је учинило. Учинило је немање муниције код храбрих наших трупа, и то је било један од најглавнијих узрока што је било повлачење са Сливнице наређено; што се и без борбе тако рећи до Пирота дошло, и напоследку што је и сам Пирот пао.

Као што се види, последице немања муниције, не само да нису биле мање кобне од оскудице хране по отвар нашу у току овога рата, него напротив, биле су још теже и ужасније, — што свега извесно неби било да је се унапред *озбиљно и патриотски* мислило и радило. —

Трећа, такође важна последица ове пренаглености и недовољне промишљености ондашње владе оличена је такође у оскудици, која је се трпела за време операције у завојноме прибору рањеничком и осталом санитет. потребама. Колико је санитет. наше војске за овај рат био сираман, и шта се све збивало тамо, треба прочитати, најновије дело Др-а Владана Ђорђевића, бив. начел. санитета врх. команде¹⁾, где ће се то све моћи видети.

Као четврта кобна последица владине безобзирности може се узети, да је била и цифра мобилисане војске; јер да је се другојачије радило у очи огласа мобилизације т. ј. да је се више рачуна водило о одговорности била онда би извесно и цифра војске узета већа у самоме почетку, те се неби доцније, после неуспеха на Сливници, на врат на нас морао други позив позивати и у земљи само незадовољство једно стварати.

Неби, дакле, на крај крајева било оно, што је се десило 16-ог Новембра, а то је: да Србију и Бу-

¹⁾ Историја Срп. војног санитета, књига IV. написао Др. Владан Ђорђевић, итд.

гарску, пре него су се тако рећи људски и видле на бојништу, развађа неко трећи, за кога се уопште зна да није никад био пријатељ српства и са осном се сумња, да случајно баш тај трећи није Србију у овај рат са *Бугарском* и увукао.

Но нека буде све овако. Нека је у ствари влада ондашња на овакав један начин најочиглије обеслодањила своју политичку неувиђавност (*своји и разноврсним поступцима поводом пловдивскога преврата и рата са Бугарином*), нека је баш и починила и остаде погрешке које смо напред навели, а које су међу тим израз превиђања правих и истинских потреба и интереса свога народа на и рата, — нека то све, велимо, буде тако, — питање је сад, дали је поред свега тога, поред свих погрешака што их је влада тадања починила, било ипак каквог излаза, да се ратна циљ овим ратом онет постигне? Другим речма, јели поред свега казаног било начина да се онет до „Сливнице“ педође, и, ако је било, онда у чему је се он састојао?

Ми велимо, да је било начина да се рат добије поред свега напред побројаног, и да је тај начин лежао једино у мудроме и енергичноме вођењу операција и непосредном командовању трупа, после огласа рата, јер да су ове биле већене онако како је требало ратна циљ би се ипак постигла!..

Да то дакле докажемо:

У тренућу огласа рата ми смо имали на окупу око Пирота три дивизије; четврта је се налазила на Дешчани кладенцу. Узевши у рачун само пешадију, без осталих трупа, све те трупе износиле су на броју око 34.000 бораца.

Међу тим, у то исто доба, Бугари су имали само 11 батаљона на Сливници и пред овом (Цариграду, Трију и Софији), 11 других батаљона налазили

су се тада у Тустендилу, Дубинци и Самокову, готови да марширају, чим налог добију. Остатак Бугарских трупа (свега 10 батаљона) налазио је се даље, као што знамо, у Филипопољу, Трнову и Јамболи. Румелинотуку војску ми овде небројимо, пошто се она тада у Бугарску није рачувала.

Кад се сад према овоме узме у обзир обострана ситуација у тренућу огласа рата, снаге обеју страна и све што је са тим у вези било, — онда је врло појмљиво да је вероватност успеха била на страни онога који се на решавајућу тачку надмоћнији покаже, а то ће рећи ко пре са више снаге и више енергије на Сливницу дође. Сливница је, на сваки начин, морала бити непосредни стратегијски објекат операција наше војске пре Софије, и то од онога часа одкад је кнез бугарски решио да се пред Софијом брани.¹⁾ Но да ко бројно јачи на решавајућу тачку буде први, требало је пре свега кретати се и то што брже јер је од тога све зависло. Нарочито је то за Бугаре важило; јер су они били у тренућу огласа рата тако раширени да су трупе другопоменуте могле бити на Сливници тек после 3 дана марша, дакле око 5-ог, а оне из Пловдива, Трнова и Јамболи једва око 7-ог Новембра.

Међутим наше трупе у поменутом тренућу биле су у сретнијем положају толико, што су два пут биле ближе Сливници од Бугара, па су према томе за толико и пре доћи могле. Као што се види, дакле, у целој ствари, у целом питању о успеху или неуспеху ратном, решавала су два важна елемента а то су: *одстојање* и *време*. Ко пре дошао буде на

¹⁾ Кад је примио денешу и видео да је Србија дојната Бугарској рат огласила, кнез бугарски десно је се тада у Филипопољу и одмах је почео премисљати: дали да се брани пред Софијом или иза Софије. Разлози који су учинили да се решио за одбрану пред Софијом били су што је држао да ће српске трупе бити задржане код Сливнице са његовим предњим оделенима, док он нестигне са осталим трупама, што је у ствари и било.

бојниште падмоћнији, тај је имао изгледа да својом падмоћношћу потуче слабијег, па пошто то учини, затим даље да се креће, и на путу довршује своје прве успехе, тукући на маршу оне што придолазе постепено у помоћ повученим трупама. И једна и друга страна дакле морала је радити још у самоме почетку *решително*, и без и најмањег *оклевања*; јер, као што се види, све је зависило од *брзине* рада и *одељности операција*.

Да су то највише команде и једна и друга добро појмале нема никакве сумње, јер иначе неби се могло да објасни одкуда она муњевита одлучност Краља Србије да уочи 2-ог Новембра за ноћ из Ниша у Пирот војсци дође, нити она енергија кнеза Бугарског, коју је у првоме моменту развио био, крећући трупе своје на Сливницу.

Судбина рата зависила је дакле, уопште од тога која од двеју зараћених страна буде *одлучније* и *брже* радила и до тага је *стајало све!*...

Према томе и улога наше војске била је самим положајем ствари јасно одређена. Како до Сливнице од Пирота није било више од једнога и по дана обичнога марша, то је она, бар главни део њен (од Пирота), могла слободно бити пред Сливницом после два дана, рачунајући да се пола дана изгуби на борбама дотле. Трећи дан, имала би да стигне и четврта дивизија из Трна. На тај начин против 11 батаљона бугарских на Сливници и околини било би 3. Нов. у вече три српске дивизије, концентрисане, у јачини од 28 батаљона (26.000) тако, да би 4-ог Новембра могли бити слободно нападнути и потучени оних горњих 11 батаљона са овом снагом, а после тога даље и к Софији сузбијани. Тога истога дана пришла би и четврта дивизија, која би у том случају имала бити главна резерва целој нашој војсци на Сливници, у даљем маршу к Софији, који би се сутра дан (5-ог) одмах могао продужити.

За време док би се тукла битка на Сливници измеђ 11 батаљона бугарска и 3 наше дивизије. 4. Новембра, батаљони би бугарски без сумње јурили, својима у помоћ, где би стигли тек 4-ог у вече, дакле после боја, управ онда, пошто би све било свршено. Шта би после следовало; дали би се Бугари из Ћустендила и других напред поменутих места на глас о своме поразу на Сливници, на путу зауставили, или би продужили марш даље у истом правцу, као, и шта би све после отуда пронашло, — то је питање случаја и прилика.

Главни је то, да би наступила овака ситуација на обема странама 4-ог Новембра, *само да је било одлучности и енергије код команданата наших дивизија*; 5-ог Новембра продужно би се извесно марш даље к Софији, а 6-ог или најдаље 7-ог, учинио би се крај рату, пошто би Бугари извесно, после толиких неуспеха својих пристали на мир, који би им понудила у критичном тренућу, на њихову тражњу, интервенција сила...

Но рецимо сад, после овога, да због бораба на путу до Сливнице није се могло доћи за два дана (од Пирота), што се у ствари не сме да предпостави и да су трупе трију дивизија (Дунавске, Дрнске и Шумадијске) па и оне четврте (Моравске) стигле с' тога тек 4-ог увече тамо (т. ј. онда, кад су и Бугарске трупе са југа (од Ћустендила, Дубнице и Симокова имале поћи на Сливницу). Нек се предпостави, дакле, и оно што се не да предпоставити, — онда се само по себи намеће питање: о односу снага заједничких тога дана. Разлика је неке морало на сваки начин бити, јер је то био трећи дан, после бугарског непрекидног марширања.

Та пак разлика била је у томе, што су дотле бугари имали свега на Сливници 11 батаљона, а овога дана у вече придонавши 9 батаљона, по-

пели су ову цифру на 20 батаљона ¹⁾! Но баш и такав бројни однос између нас и Бугара неби био хрђав тада, само да су све три наше дивизије тога вечера дошле пред Сливницу, јер би ми тада имали 31.000, док би Бугари рачунали само са 20.000 војника. Остатак Бугарских ¹⁰ ~~т~~а према предњем прорачуну, стижао би постепено са румелиотима, тако да би тек око 8 Новембра на Сливници били.

Према овоме рачуну нашем до 7-ог или 8-ог Новембра наша војска имала је бити све непрестано у надмоћњу над бугарима, а после тих дана обе стране бројно би се изједначиле. Доцније, после тога времена надмоћније би њихово претегло, пошто ми неби могли добити никаквих подкрепења.

Па шта сад после свега све ово значи? — Значи, да смо ми могли сигурно рачунати на успех до 4-ог Новембра. Од овога дана, пошто је се ситуација сасвим променила, до 7-ог Новембра, успех је за нас само *вероватан* био; од 7-ог до 8-ог био је *суштин*, а од овога последњег дана *непоуке*.

Промотрили се ова ствар са стране, како се хоће, најобичније војничко око, најобичнији посматралац, мора ће одобрити да у овоме што рекосмо двоумице нема. У овоме питању пресуђује, чист рачун *одстојања* и *времени*, и тако мора бити.

Једино још што овде може свакога патриотскога Србина заинтересовати јесте питање, зашто ми да неizmучемо све оне користи, које нам је овако повољна ситуација првих дана још по огласу рата нудила; зашто да ми неби још 6-ог Новембра пред Софијом били, кад нам је у то име све на руку ишло? Зашто да наша храбра, и из ранијих ратова цењена војска сигурној једној победи предпостави један такав неуспех, као што је „Сливница“?...

¹⁾ 2 бугарска батаљона, од оних 11 што су били у Кустендилу, Дубници и Самокову, исеу се кретали него су остали на својим местима до даље наредбе.

Да се на то питање одговори стварно, не треба далеко ићи, треба само учинити једну кратку реконструкцију онога што је предходило.

Обрићемо се тога ради само Шумадијској дивизији и онда ће нама бити доста.

Као што је познато, већ дивизија ова по једноме налогу, добијеним уочи 2-ог Новембра, требала је да буде спремна за марш, а по другоме имала је сутра дан *рано* да пређе границу. Али она то није урадила, него је у место ујутру, границу, прешла тек после подне око 2 часа. Ту јој је пропало у времену неколико часова.

После овога на Бањскоме долу ствар није била озбиљна. Из овога разлога могло се још тога вечера даље ићи, па доћи пред саму Вранчу и ту зановити.

Сутра дан могла је се тако рано тући битка, која би се свршила најдаље до подне, а после подне продужити марш даље — Брезнику или Сливници.

Али ова дивизија није тако радила, него је после борбе на Вранчи остала на истоме месту, да почива на трофеима славе од овога дана (3. Нов.) те је зато опет изгубила *пола дана*, што са оним раније изгубљеним у времену, чини *један цео дан*.

Долази сад следећи дан (4. Новембра), где она губи опет пола дана по што до подне ништа није радила. Чарка на Плочи између предњих трупа XII пука противу шаке Бугара, који су бранили одступницу, за Брезник из Трна никако се не може сматрати као икакав озбиљан рад, који би по својој вредности могао да оправда губитак горњег времена читаве једне дивизије !....

Даље, — дивизија добија наредбу да са Вранче (4-ог Нов.) маршира Сливници; али она то перади него место да иде тамо, где јој се заповеда најкраћит путом, она, напротив, ради на своју руку, и тога дана увече у место пред Сливницу, она до-

лази у Неделиште и најашава на позадину једне читаве дивизије.

На овакав начин, нешто оклевањем до поднега нешто безцељним маршем Неделишту, она губи и овде цео је дан, што са оним раније чини управ два дана. Све ово чини, да дивизија ова уместо да је за прва два дана прешла 40 к. метара и дошла пред Сливницу, она је једва учинила половину тога пута, пошто од Пирота до Неделишта нема више од 23 к. метара.

Врховна команда, рачунала је да ће командант ове дивизије извесно 4-ог Новембра пред Сливницом бити, и зато је као што је казано већ, била и наредила напад са три дивизије (Дунавском, Дринском и Шумадијском) за 5. Новембар. По тој заповести Дунавска дошла је тога дана на Три-уши, Дринска у Врлошницу; али Шумадијска није слично томе учинила, и дошла на одређено јој место, него, на против, синав са стратегијскога маршевога фронта дошла је из Врање у Неделиште, — у позадину — последње дивизије!

Довде су, прошла узалуд *два дана*, а сад ћемо одавде поћи даље, да видимо како је исто тако напразно отишао и *трећи дан*.

Тиме, што је пуковник Бинички *неправилно крећући се дошао са дивизијом својом у Неделиште*, учинио је поред осталог, и то, што му је сад понова, требало *читав дан* марша за пут до објекта, или места где је требао да буде пр. дана, а то је уочи 5-ог Новембра. Да то пак узмогне учинити требало му је читав дан времена, и то му се као што је познато, из познатих разлога одобрило. Та околност после, наравно, изврнула је целу ситуацију, толико, да се *налог за напад 5-ог морао одложити 6-ог Новембар, и тако пронађе и трећи дан!*.

Међу тим док смо ми овако дангубили, Бугари су марширали ванредно брзо, тако да су знатним

делом још 4-ог увече на Сливници стигли. 11 баталјона Бугарске војске, претворено је овога дана у вече уједаред у 20. који су очевидно сви стојали противу саме Дунавске дивизије, јер је Дринска била неколико к. метара десно од ове.

Једи Бугарима била позната тадања наша ситуација или не, о томе нећемо да говоримо. Главно је, да су они радили тако, да су се подијучно кориштили *тунезањели* Шумад. дивизије, које је тога дана по Дунавску дивизију било *фатално*. И та фаталност учинила је, као што знамо, да су на Сливници цео дан грмели тонови, док је Шумадијска за сво то време *као изгубљена блудела по судурама и плананелима, обезглављена и од свога команданта напуштена!*

Дошао је најпосле и 6-ти Новембар, кад је требало радити оно, што је било за 5. наређено, *иа и тога дана ништа*. Тај дан пронао је као што знамо, само у распоређивању трупа, а од напада ни помена.

Иа тај начин пронао је и *четврти дан*, јер сем чарке на Бањском долу (2 Нов.) и борбе на Врапчи (3. Нов.) до 7-ог Новембра ова дивизија *ништа више није озбиљно урадила!*

Напоследку дошао је и 7-ми Новембар, пети дан по огласу рата. — онај дан који је решио судбину целе војне. Овога дана, истина, биле су све дивизије пред Сливницом; али су биле тако између себе раздвојене и поцепане, да је фронт свију скупа износио на 30 к. метара.

Пред оваком једном необичном ситуацијом може сваки појмити у како се тешкоме положају налазио Врхов. штаб. 6-ог Новембра у вече. — Бугари непрестано придолазе и ојачавају се масама на Сливници. Ми пак разитркани на јединоме ужасно широком фронту, без потребнога јединства и целине. Вести, да се противник концентрише и креће час овде, час онде, у намери да загрози одступници наше

војске такође су сваки час долазиле; затим неуспех 5-ог и нерад 6-ог Новембра, ит.д. ит.д.

Све то скупа на сваки начин дало је основа довољно Врхов. штабу да се поколеба у веровању о чврстини своје снаге, и да се реши на прикупљање дивизија к Три-ушима, у цели стављања одпора, на тој страни, пошто се држало да ће опасност првенствено отуда доћи.

И у то име он наређује, као што знамо, прикупљање свију трупа уочи 7-ог Новембра. Цуковник Мишковић по пријему налога одмах поступа по њему без одлагања, маршујући још исте ноћи из Брложнице на Баалин.

А командант Шумасијске дивизије? Шта он ради?...

Он то нечини!...

Он одбацује тај налог; остаје онде где је до тада био, мирно спавајући, да ради одморан сутра оно, што он налази за боље.

Па јели урадио бар оно што је мислио, да ради сутра дан? —

Боже сачувај! Ништа! — Учинио је неколике нове распореде на своме положају, и то је све. Затим је пошао у Драготнице да руча, пошто је пре тога огласио битку на Три-уши за чарку!...

А после тога?

После тога он се тек освешћује, види да је на Три-уши права битка, на уместо да својим трупама изда налог за кретање у правцу боја; он се опет губи, и као ван себе, јури са целим штабом својим на Баалин трупама Дринске дивизије, где остаје све до катастрофе на Три-уши.

На послетку, — кад је све свршено, кад је Дунавска дивизија на Драгомански кланац најурена била, — он се враћа својим Шумадинцима, који су као што знамо, све дотле скрићених руку, као у какву понораму, гледали битку Три-ушку, наређује

напад под поћ, а сами иде на десно крило своје да тражи везу са Топалосећем!

Шта је све ово значило, држимо да је излишно објасњавати нарочито. То треба да протумаче сами читаоци. Наша је дужност само да кажемо толико, да је довољно било ово што доведе наведосмо, па да се види, па какав је грозан начин хтело име српске војске овде да буде понижено, па који је начин. 7-ми Новембар постао у пуноме смислу фаталан — па који смо начин добили „Сленицу!“ Ако је где, код других дивизија какве неправилности било, ушта потреба сумњати, може се слободно казати да је то све ништа, пред овако живим фактима крајње несавесности и ненаситне спекулације, којом је било надахнуто командовање једне од најбољих наших дивизија.

Јер да је командант Шумадијске дивизије, без обзира на све раније, бар 7-ог Новембра или налог извршио, или овога дана по дужности, кад је битку видео, пратио к кој јурио са својим тријалом, цела ствар, као што смо напред казали, добила би други облик, а место пораза, дошла би извесно победа!

Овако он то није урадио и зато смо добили „Сленицу“....

Но *Сленица* није потпуно дошла само од ове стране. И друге погрешке, код неких дивизија, у неколико припомогле су томе, само што се те погрешке као што рекосмо по природи њиховој ни издалека немогу срањавати са онима, што их је починила Шумадијска дивизија. После, кроз остале погрешке нигде непровејава дух спекулације, каквом дину операције поменути дивизије, него ако их је било све су *истицале чисто из карактера заисведничког*, што је у осталом сасвим природно.

Природа човека чини да је бржи или спорији у својим предузећима, да је одвише одлучан или одвећ *методичан*. Ако сад и операције на себи буду имале овакав исти карактер, што обично бива, онда

вођ зато није ни мало одговоран, него су зато криве прилике, које су утицале на избор његов.

Међу тим ствар сасвим обратно стоји код онога, који као вођ у рату ради нешто на своју руку и наонако. Такав је фактички крив за зле последице својега рада, ако их буде; јер спекулација и природа немају ништа међу собом заједничкога.

Ми мислимо да је ово јасно, и да је после овога сваки убеђен, одкуда нам је дошла *Сливница*...

На војничкоме путу, дакле, није се могло ништа помоћи нашој лошој државној политици, и то не с тога, што смо тобож мало војске имали, „што нам се војска није хтела да бије!“¹⁾ што нисмо имали довољно хране и муниције, — него само с тога, што смо са *операцијама у рату безприлимерно турезали, у челику нека нам је најбољи пример Шумадијска дивизија!*...

Сливница је, као што се види, била кобна по нас, по она може бити још и срећна за нас, — само, ако умеднемо све користи, бар за унапредак из ње извући.

Политика државе наше, и *војска* као снага земље, — две су главне чињенице данас, које треба на првоме месту и што пре, *Сливницом* да се користе.

Остало ће све доћи само по себи. —

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАБОЈ ДОМАЊИХ“
ПЕСНИ

¹⁾ Речи команданта Шумад. дивизије и других, у више ранијих прилика. —

